

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077
Online ISSN 2616-7522

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 р.

Випуск 1(52)

У збірнику розміщені дослідження з актуальних проблем історії мови, лексикології, синтаксису, ономастики, концептології, психолінгвістики, комп'ютерної лінгвістики.

Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

Мозер М., д-р габілітований, проф. (відп. ред.) (Відень, Австрія);
Костич Л. М., канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.);
Арібжанова І. М., канд. філол. наук, доц. (відп. секр.);
Бас-Кононенко О. В., канд. філол. наук, доц.;
Бацевич Ф. С., д-р філол. наук, проф.;
Гнатюк Л. П., д-р філол. наук, проф.;
Даниленко А. І., д-р габілітований, проф. (Нью-Йорк, США);
Дарчук Н. П., д-р філол. наук, проф.;
Загнітко А. П., д-р філол. наук, проф.;
Зубань О. М., канд. філол. наук, доц.;
Козленко І. В., канд. філол. наук, доц.;
Кононенко І. В., д-р філол. наук, проф. (Варшава, Польща);
Кршко Я., д-р філософії, проф. (Банська Бистриця, Словаччина);
Миронова В. М., канд. філол. наук, доц.;
Мойсієнко А. К., д-р філол. наук, проф.;
Мосенкіс Ю. Л., д-р філол. наук, проф.;
Поцotte Д., д-р габілітований, проф. (Вільнюс, Литва);
Рожай Г., д-р філософії (Банська Бистриця, Словаччина);
Сєдіна Дж., д-р габілітований, проф. (Флоренція, Італія);
Снитко О. С., д-р філол. наук, проф.;
Шевель С. М., канд. філол. наук, асист.

**Адреса
редколегії**

Навчально-науковий інститут філології,
6-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, Україна, 01601,
☎ (38044) 239 33 49

Включено

до Переліку наукових фахових видань України,
категорія "Б"
Наказ МОН України від 02.07.2020 № 886

Затверджено

Вченою радою Навчально-наукового інституту філології
29.06.2022 року (протокол № 12)

Зареєстровано

Міністерством юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 24480-14420 ПР від 08.01.2020

**Засновник
та видавець**

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Адреса видавця

ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43),
6-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, Україна, 01601,
☎ (38044) 239 33 22; факс 239 31 28

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Наукові погляди авторів та членів редколегії можуть не збігатися.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 0320-3077
Online ISSN 2616-7522

UKRAINIAN LIN - GUIS - TICS

Interagency
scientific
journal

Founded in 1973

Volume 1(52)

This volume contains researches on topical issues of the history of language, lexicology, syntax, onomastics, conceptology, psycholinguistics, computer linguistics.

It is intended for lecturers, researchers, teachers and students.

**EDITORIAL
BOARD**

Mozer M., Dr Hab, Prof. (chief editor) (Vienna, Austria);
Kostych L., PhD, Associate Prof. (managing editor);
Aribzhanova I., PhD, Associate Prof. (executive secretary);
Bas-Kononenko O., PhD, Associate Prof.;
Batsevych F., Dr Hab, Prof.;
Hnatiuk L., Dr Hab, Prof.;
Danylenko A., PhD, Prof. (New York, USA);
Darchuk N., Dr Hab, Prof.;
Zahnitko A., Dr Hab, Prof.;
Zuban O., PhD, Associate Prof.;
Kozlenko I., PhD, Associate Prof.;
Kononenko I., Dr Hab, Prof. (Warsaw, Poland);
Krľko Ja., Dr Hab, Prof. (Banská Bystrica, Slovakia);
Myronova V., PhD, Associate Prof.;
Moisiienko A., Dr Hab, Prof.;
Mosenkis Yu., Dr Hab, Prof.;
Pociūtė D., Dr Hab, Prof. (Vilnius, Lithuania);
Rožai G., PhD (Banská Bystrica, Slovakia);
Siedina Gi., Dr Hab, Prof. (Florence, Italy);
Snitko O., Dr Hab, Prof.;
Shevel S., PhD, Assist.

**Editorial board
address**

Educational and Scientific Institute of Philology,
14 Taras Shevchenko blvd, Kyiv 01601, Ukraine,
☎ (38044) 239 34 49

Included to

the List of scientific professional publications of Ukraine,
category "B"
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
№ 886 (02 Jul 2020)

**Recommended
by**

Academic Board of Educational and Scientific Institute of Philology
29 June 2022 (protocol № 12)

Registered by

Ministry of Justice of Ukraine.
State registration certificate of the print media
Series KV № 24480-14420 PR (08 Jan 2020)

**Founder
and editor**

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Publishing house "Kyiv University"
The certificate is added to state registry
ДК № 1103 (31 Oct 2002)

**Publisher
address**

Publishing house "Kyiv University" (off. 43),
14 Taras Shevchenko blvd, Kyiv 01601, Ukraine,
☎ (38044) 239 32 22; fax 239 31 28

Authors of published materials are fully responsible for gathering and preciseness of published facts, quotations, economical and statistical data, proper nouns and other data. The editorial board reserves the right to shorten and edit their materials. The scientific views of authors and members of editorial board may differ.

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2'27(091)

[https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).5-18](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).5-18)

Лідія Гнатюк, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
<https://orcid.org/0000-0002-8318-3900>

АРХАЇЧНІ ЕТИКЕТНІ ФОРМУЛИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Досліджено специфіку мовного етикету українців XVI – першої третини XX ст. як відображення особливостей національної мовної картини світу. Архаїчні етикетні формули привітання, прощання, вибачення, подяки розглянуто у проєкції на загальноновживані одиниці мовного етикету, поширені нині. Особливу увагу приділено тим етикетним висловам, які зникли з мовної практики сучасних українців, а також тим, які для більшості наших співвітчизників уже набули відтінку архаїчності. Показано, що окремі із загальновідомих формул мовного етикету мали в минулому певні відмінності в уживанні, зокрема й регіональні.

Ключові слова: історія української мови, історія мовного етикету, формули мовного етикету, комунікативна поведінка.

Історія становлення національного мовного етикету, який формувався впродовж багатьох століть, – цікавий і захопливий фрагмент історії української мови в цілому й історії мовної свідомості наших предків та їхньої комунікативної поведінки зокрема. Хоча особливості мовного етикету українців на матеріалі народної творчості та епістолярію П. Куліша, Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Кобилянської, В. Свідзинського, М. Коцюбинського, І. Франка, М. Старицького, М. Кропивницького, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького та інших письменників XIX ст., а також текстів сучасних майстрів слова привертала увагу дослідників [Богдан 1998; Богдан 2003а; Богдан 2003б; Богдан 2003в; Журавльова 2002; Миронюк 1993; Миронюк 2006, Пославська 2019 та ін.], глибшого вивчення, на нашу думку, потребує діах-

ронний аспект розгляданого питання, передусім архаїчні етикетні одиниці, які відображають специфіку концептуальної і мовної картин світу українців минулого.

Пропоноване дослідження ґрунтується на матеріалі лексикографічних праць, зокрема історичних і діалектних словників української мови, філософських діалогів Г. Сковороди, які репрезентують спілкування освічених українців XVIII ст., інтермедій XVII–XVIII ст., текстів І. Некрашевича, “Енеїди” І. Котляревського, а також паремій зі збірок “Українські приказки, прислів’я і таке інше” (укладеної М. Номисом) і “Галицько-руські народні приповідки” (зібраної, упорядкованої і поясненої І. Франком), у яких відображено народні формули мовного етикету XIX ст.

Нашу увагу привернули такі групи етикетних формул привітання, прощання, подяки і вибачення: 1) ті, які були поширені в минулому, але зникли з мовної практики сучасних українців; 2) ті, які для більшості наших співвітчизників набули відтінку архаїчності; 3) ті, які нині є загальноновживаними, але в минулому мали певні особливості використання.

Природно, що частина традиційних формул мовного етикету дійшла до нас у незмінному вигляді: *Добрий день! Добрий вечір!* Пам’ятки кінця XVI – початку XVII ст. засвідчили *добры день* як вітання при зустрічі, а також у цій функції *жычу щасливого (сеґо) дня, щасливый день нехай дасть Бог* (СЛУМ, в. 7, 230)¹. Скорочені формули привітань *Добридень!*, *Добрівечір!*, зафіксовані лексикографічними працями XIX – початку XX ст. (БН, 119; Ж., т. 1, 188; Г., т. 1, 398), нині можна почути значно рідше. П. Білецький-Носенко у своєму диференційному словнику української мови, що містить українську лексику кінця XVIII – першої третини XIX ст., відмінну від російської, подав до *Добридень!* російські відповідники *Здравствуй! Желаю добраго утра!* (БН, 119).

У лексиконах XIX ст. наведено подвійний наголос у *добрівéчирь* (БН, 119), *добрівéчер* (Ж., т. 1, 188; в останньому складі відбито особливості діалектної вимови). У “Малорусько-німецькому словнику” Є. Желехівського і С. Недільського (1886)

¹ При цитуванні джерел зберігаємо правопис оригіналу.

засвідчено й флективний наголос у прикметнику: *добрідень!* = *добрий день* (Ж., т. 1, 188). Пізніше І. Огієнко зауважив, що “старший наголос був *добрій*” (ЕССУМ, т. 1, 343).

Пояснення М. Номиса до паремії *Ти знай, кому сказати магай-бог, або добридень*, а кому *день добрий* (Н., 518) проливає світло на відмінність у вживанні наведених етикетних одиниць на Житомирщині: “<...> луччому – *день добрий*” (Н., 518). Отже, до того, кого шанували більше, віталися словосполученням із прикметником у постпозиції.

Цікаві спостереження щодо позиції прикметника у формах привітання, поширених на Київщині, а також щодо логічного наголошування компонентів словосполучень висловив І. Огієнко: “Жива мова знає різні варіанти: *добрий день, добрий вечір, день добрий* (часте на Київщині, але немає *вечір добрий*, тільки *добрівечір*); рідко: *доброго дня, доброго вечора* (з опущенням *бажаю вам*). На Київщині цікаве розрізнення: зранку кажуть: *добрідень* (російське *доброго утра*), а далі тільки: *день добрий* (російське *здравствуйте*)” (ЕССУМ, т. 1, 343). Зауваження відомого мовознавця стосуються початку – першої третини ХХ ст. Зрозуміло, що такі нюанси в уживанні наведених формул мовного етикету на Київщині вже стали надбанням історії української мови.

Незнайомою сучасному мовцеві є зафіксована лексикографічними працями ХІХ – першої третини ХХ ст. фразеологічна сполука *Отдати на добридень* (БН, 119) / *Давати на добридень* (Г., т. 1, 398), яку Б. Грінченко витлумачив як “здороватися, желать добраго утра”, проілюструвавши її прикладами *Шапку зняти, на добридень дати; По воду йде, добридень дає, з водою йде, жалю завдає* (Г., т. 1, 398). У “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (1924–1933) як один із відповідників до російського *здороватися с кем* наведено *на добридень давати кому, на день добрий давати кому* (РУС, т. 2, в. 1, 117). Одинадцятитомний “Словник української мови” (1970–1980) наводить сполуки *віддавати (віддати) [на] добридень (добривечір, добраніч)* із поясненням “бажати доброго дня (вечора, ночі)” й ілюстраціями з текстів

М. Коцюбинського та С. Васильченка (СУМ, т. 1, 574). В одній з інтермедій XVIII ст. нам трапилася давня формула привітання *Боже, дай добридень: Дгд. Боже, дай же добридень и як ша маєте?* (УІ, 93).

Словники XIX – початку XX ст. не фіксують звичного для нас привітання *Доброго ранку!* У “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова натрапляємо на ремарку, яка підтверджує непоширеність цього етикетного вислову в народі: “только у интеллигентов” (РУС, т. 1, 222). Зовсім не відомим нашому сучасникові є вживане ще в XIX ст. привітання *Добрідóсвіток!* (Ж., т. 1, 188; Г., т. 1, 398), значення якого Б. Грінченко пояснив так: “Добраго утра! Привѣтствие, употребляемое только раннимъ утромъ, на разсвѣтъ” (Г., т. 1, 398). Українець минулого вставав на світанку, тому вітання *Добрідóсвіток!* було органічним компонентом його мовної картини світу. Пізніші словники української мови не наводять цієї етикетної формули, що відображає зміни у способі життя українців у XX ст. і відповідно – в їхній мовній картині світу.

За свідченням словників XIX – початку XX ст., перед сном бажали один одному *Добраніч* (БН, 119; Ж., т. 1, 188; Г., т. 1, 398), *На добраніч* (Г., т. 1, 398). Упорядники згаданого “Російсько-українського словника” навели *На добраніч*, а з приміткою “рідше” – *Добраніч, доброї ночі, здорові ночуйте!* (РУС, т. 2, в. 3, 1027). І. Франко зауважив, що словами *Здорові ночуйте* в Галичині прощався той, хто “під ніч виходить із чужої хати, в якій гостив” (ГРНП, т. 2, 231–232). Цієї етикетної формули, за нашими спостереженнями, сучасні українці вже не використовують.

Досі в селах Західної України вітаються *Слава Богу!* чи *Слава Ісусу Христу!* Ці поширені в XIX ст. формули мовного етикету М. Номис навів у своїй збірці з приміткою “замість здоровкання” (Н., 519). Традиційно на вітання *Слава Ісусу!* відповідали *Навіки слава!* (ЗУЕ, 550).

У словнику Є. Желехівського і С. Недільського подано давні форми привітання *Мага́й-бі = Помага́й Біз!* (Ж., т. 1, 421). Б. Грінченко зафіксував *Мага́й-бі!, Помага́й-бі, помага́й-бу!* (в останньому випадку йдеться про діалектну вимову, можливо,

під впливом польського *Bóg*) з поясненням “Богъ в помощь!” (Г., т. 2, 395; т. 3, 292). І. Огієнко, зауваживши, що діалектне *магайбі* є скороченням *Помагай Біг*, зазначив, що так “у нас з давніх-давен вітали кожду таку людину, яку заставляли при праці” (ЕССУМ, т. 3, 17).

Персонажі інтермедій XVII–XVIII ст. вдаються до привітань *Помагай Бог, помагайбі: Диніс. Помагай Бог вам!* (УІ, 42); *Хлоп. Помагай Бог, панойку!* (УІ, 56); *Хлоп. Помагай Бог, панове, ци гаразд тут у вас, ци так ено, як било без нас?* (УІ, 63); *Баба. Помагайбгъ, сподаргъ! Дайте милостину <...>* (УІ, 104); *Циганка. Помагайбгъ, пани! Чи здорови, жадани?* (УІ, 105) тощо. В одному з цих текстів засвідчено варіант наведеного привітання, який ніде нам більше не трапився: *Жид. Бодай на помагай Бог, панове мгъсцане!* (УІ, 67). Побутування в народному мовленні варіанта *Помагай Біг* підтвердив наприкінці XVIII ст. І. Котляревський у своїй “Енеїді”: *Сказала: “Помагай Біг, діти! Чого сумуєте ви так?”* (К., 35). Пам’ятки засвідчують і традиційну відповідь на таке привітання: *Диніс. Помагай Бог вам! – Рицко. Здорови бут <...>* [УІ, 42]; “*Помагайбі!*” – “*Бодай здоров!*” (Н., 519).

За свідченням “Російсько-українського словника” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова, у 20–30 рр. XX ст. відповідниками до російського *Бог в помощь, Бог на помощь* слугували *Боже помози, Боже помагай, помагай-біг, помагай-бі, магай-біг, магай-бі* (РУС, т. 1, 31). У західнополіських говірках досі побутує *магайбо*, яке Г. Аркушин пояснив як “привітання вдень (замість *добрий день*)” (СЗГ, т. 1, 300), тобто ця формула мовного етикету в Західному Поліссі розширила своє функціонування: її вживають уже не лише як привітання людини, яка працює.

Відомо, що слов’яни взагалі й українці зокрема при зустрічі та прощанні впродовж століть бажали один одному здоров’я. За спостереженням І. Огієнка, *здоров* у функції привітання засвідчене ще у “Слові о полку Ігоревім” (ЕССУМ, т. 2, 104). За даними пам’яток, у XVI ст. віталися *буди здоровь* (СЛУМ, в. 11, 200). *Здоров! / Здорова!* – органічний складник народнорозмовного етикету XVII–XVIII ст.: *Здоров, куме Свириде, к тобгъ охверую* (УІ, 89); *Здоров, Еоле, пане-свату!* (К., 8); *Здорова!* –

глянь... де ти взялася? (К., 70); *Здоров, синашу, ма дитятко!* (К., 77); *Здорова, люба, мила доню* (К., 99). У тих фрагментах текстів І. Некрашевича, які відбивають народнорозмовну стихію XVIII ст., натрапляємо на *А ми скажем: здоров був, отче пане Иване <...>* (Некр. 18); *Здоров був, пане дяче, як собѣ маєши?* (Некр., 21), а також на вислови з давніми привітальними формулами: *Оже дай здоров, Хвеско, що ты ярмаркуєш?* (Некр. 9), *Оже дай же здоров був из своим патроном <...>* (Некр. 18). За Б. Грінченком, *оже = отже* (Г., т. 3, 43). Проте, імовірно, за записом *оже* може бути приховане нечітко вимовлене звертання *Боже*.

Етикетні формули *Здоров! Здоров був! Здорові були!* українці широко вживали й пізніше; Б. Грінченко слушно зауважив, що “пожеланіє бытъ здоровымъ является обычнымъ привѣтствиемъ” (Г., т. 2, 146). Вислови зі збірки М. Номиса підтверджують поширеність етикетних одиниць із побажанням здоров’я в XIX ст.: *З святым днем будте здорови; Будте здорови з сим днем; Будте здорови з тим, що сѣгодня; Здоров, куме-Науме!* (Н., 519); *Здорови були та Богу мили!* (Н., 544).

Упорядники “Російсько-українського словника” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова пояснили, що *здоров (був), здорова (була), здорові (були), добридень, добрівечір, чолом* говорив той, хто вітався першим, а відповіддю на це було *доброго здоров’я (зичу), доброго здоров’я, здоров’ячка* (РУС, т. 2, в. 1,118). Саме так реагує персонаж Коваль з інтермедії XVIII ст. на привітання польською іншого персонажа: *Polak. Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!* – Коваль. *Доброго здоров’я вам жичу, моспане* (УІ, 207). У Галичині побутували вислови *Дай Боже здрав’я!; Дай, Пане Боже, доброго здоров’я!*, які І. Франко схарактеризував як “лемківські формули привітання” (ГРНП, т. 2, 234).

Нині, за нашими спостереженнями, форми привітання *Здоров! Здоров був! Здорові були!*, які мали тривалу традицію вживання, відходять на периферію комунікативної практики.

Відтінку архаїчності набуває у ХХІ ст. і привітання *Здрастуйте!* Церковнослов’янське *здравствовати* у значенні ‘бути здоровим, благополучно існувати’ був поширеним в українській літературній мові ХVІ – першої половини ХVІІ ст. (СЛУМ,

в. 11, 202), він здавна функціонував у ролі привітання на Східній Україні; це відбивають байки та філософські діалоги Г. Сковороди: – *Здрастуй, господин п'євчий, – сказав йому. – Здрастуй и ты, господин Соловей, – отвечал ему певчий; Друг. <...> Здравствуйте!*; *Ермолай. Бог помочи! <...> – Афанасій. Здравствуй, друг!* (С., т. 1, 129, 163, 328). Як свідчить збірка паремій М. Номиса, у XIX ст. у Східній і Центральній Україні побутували етикетні формули з цим компонентом: *Здрастуйте! Чи кріпкі, чи міцні?* (Н., 519); *Дай, Боже, здрастувать!* (Н., 544); на *Здрастуйте!* часом відповідали жартівливо *Не застуйте!* (Н., 558). І. Огієнко вказував на те, що в українській мові *здравствувати* є архаїзмом (ЕССУМ, т. 2, 104). Одинадцятитомний “Словник української мови” подає *здрастуй, здрастуйте* (СУМ, т. 3, 549) як вітання при зустрічі (без жодних ремарок), а також усталений вислів *здрастуйте вам у хату*, який уживали, заходячи до помешкання (СУМ, т. 3, 549). Відомо, що в Галичині, на відміну від інших українських теренів, таких етикетних формул не використовували. За свідченням І. Франка, коли гостя, який заходив до хати в рідних письменникові Нагуєвичих, запрошували сідати, він у відповідь вдавався до формули чемності *Най усе добре сідає* (ГРНП, т. 2, с. 20–21).

Формули прощання традиційно містили ті самі компоненти, що й у привітаннях *Здоров! Здоров був! Здорові були!*, але дієслово стояло частіше в препозиції: *Бувай здоров! Бувайте здорові!* Ці етикетні вислови засвідчено словниками XIX ст. (Г., т. 2, 146), у збірці М. Номиса: *Бувайте здорові!* (коментар упорядника: “прощаєцця”); *Здорові будте и нас не забудте <...>* (Н, 521). На Галичині зі знайомими прощалися так: *Аби-сте здорові, та й худоба аби миром, та й на Бога надія* (коментар І. Франка: “Розширена формула прощання знайомих”) (ГРНП, т. 2, 230); *В добрім здоровлю трівайте!* (зауваження укладача: “Приговорюють, прощаючи гостей”); *Оставайте при добрім здоровлю!*; *Будте здрави! З Богом ходте!* (примітка письменника: “Лемківське прощанє на дорогу”) (ГРНП, т. 2, 234, 235, 231).

У вже згаданому “Російсько-українському словнику” пояснено, що *бувай, бувайте здорові* говорив той, хто йшов, а той, хто залишався, відповідав *ідить здорові* (РУС, т. 2, в. 1,117).

Наведені у словнику за редакцією Б. Грінченка етикетні одиниці *Прощавай! Прощай! Прощайте!* (Г., т. 3, 492) не відбиті у збірках паремій XIX ст. І. Огієнко слушно вказав на особливість семантики цих етикетних висловів: “<...> й сьогодні при розставанні кажемо *прощайте, прощайте* тільки при прощанні на довший час, причому від старших людей на це почуєте у відповідь *Бог простить*” (ЕССУМ, т. 4, 139). Саме зі значенням прощання на тривалий час чи назавжди вжито ці формули етикету у філософських діалогах Г. Сковороди: *Еродій. Прощайте, мати; Сабаиш. Прощайте, ваше благородіє!* (С., т. 2, 117, 121); у діалогах персонажів “Енеїди” І. Котляревського: *Прощай же, сизий голубочок! Бо вже стає надворі світ; Прощай, дитя, прощай, синочок!* (К., 42).

Укладачі “Російсько-українського словника” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова у 20–30 рр. XX ст. як відповідники до російського *прощай, прощайте* пропонували *прощай, прощайте, прощавай, прощавайте, бувай (будь здоров), бувайте (будьте) здорові*, а як відповідь на наведені етикетні формули зафіксували *ходи здоров, ходіть здорові* (РУС, т. 3, в. 2, 624). Сучасний мовець уже не робить такого розрізнення при прощанні; *ходи здоров, ходіть здорові*, як і наведене вище *ідіть здорові* можна почути рідко, переважно від людей старшого покоління.

Етикетні формули подяки також спираються на глибоку традицію. У XIX ст. поширеними були варіанти висловлення вдячності *спасибі, спасибіг, спасибу* (Ж., т. 2, 899; Г., т. 4, 173), а також *дякую* (Г., т. 1, 462); у Галичині – *Спасибіг вам!* (ГРНП, т. 3, 205). Форма *спасибу*, на думку І. Огієнка, є скороченням зі *спасибі Богу* (ЕССУМ, т. 4, 297).

М. Номис записав такі формули подяки: *Покорно дякують; Спасибі благодарствую; Спасибі!; Спаси біг!; Спасибі Богу, усім святим, а вам – за хліб за сіль* (Н., 529) тощо. Упорядник навів із покликанням на “старий збірник” (пояснивши в передмові, що це рукопис початку XIX ст.) і вже архаїчну, очевидно, для другої половини XIX ст. форму подяки *Велик спасибог* (Н., 529).

Наведена вище зі збірки М. Номиса форма *благодарствую*, якої вже немає в українській літературній мові і яка сучасному українцеві може видаватися росіянізмом, насправді спирається

на староукраїнську книжну традицію. Українські тексти XVI – першої половини XVII ст. за відсутності дієслова *благодарствувати* засвідчують церковнослов'янським *благодарственный* як синонім до *благодарный*, а також *благодарство* “подяка, вдячність”. Формулу подяки *благодарствую* ужив один із персонажів діалогів Г. Сковороди: *Лука. <...> Благодарствую, что ты мнѣ мене найшоу* (С., т. 1, 160). П. Білецький-Носенко у реєстровій частині свого диференційного словника навів *благодарствіе, благодарство* (БН, 57), пояснивши їх російською як “признательность, благодарность”, що свідчить про те, що для мовної свідомості українця кінця XVIII – першої половини XIX ст. церковнослов'янська з походження лексема *благодарствіе* і її словотвірний варіант *благодарство* зі спільнослов'янським суфіксом функціонально були українськими. *Благодарити, благодарствувати* як синонім до *дякувати* навів у реєстровій частині свого відомого словника Є. Желехівський (Ж., т. 1, 31).

На подяку, за свідченням паремій зі збірки М. Номиса, відповідали: *Ні за що!; Богу дякуйте!; Дякуйте Господеві!; Спасибі й вам! Дай, Боже, здоров'я за ваше приятельство!* (Н., 531) тощо. За спостереженням упорядника, якщо господар відказував на подяку *Богу дякуйте*, то той, хто дякував, говорив *Що Богу, то Богу, а що людям, то людям* (Н., 531).

Укладач “Галицько-руських народних приповідок” навів і мало зрозумілий сучасному українцеві вислів *Меш мати простибіг*, пояснюючи його так: “Формула подякування за вчинене добро, в значінню: будеш мати ласку Божу, Бог тобі відплатить” (ГРНП, т. 2, 805). У гуцульських говірках і дотепер для висловлення вдячності вживають *простіби (простібіг)* (ГГ, 158).

Традиційними для українців формулами вибачення були *Пробачте! Вибачте! Вибачайте! Прошу вибачити / пробачити! Даруйте! Перепрошую!* тощо. В інтермедіях XVIII ст. засвідчено *пробач, пробачте* й нині зовсім не вживане *перебач: Стецько. Прошу ж, пробач вину тою!* (УІ, 39); *Мужик 5-й. Панове, пробачте, А на их п'яных за то дивоватъ не рачте!* (УІ, 92); *Дьд. Ото баба ся впила, перебач, прошу тебе* (УІ, 95). У словнику за редакцією Б. Грінченка ще зафіксовано *переба-*

чити з поясненням “простить” (Г., т. 3, 108), проте інші лексикографічні праці ХХ ст. дієслова з таким значенням уже не наводять. Отже, етикетна формула *перебач мені* відійшла в минуле вже понад 100 років тому.

У збірці М. Номиса натрапляємо на вислів *Ну, прошу вибачить, пробачте, гості мої: не скупость, така спроможность; Вибачайте, добрі люде!* тощо (Н., 528). За свідченням І. Франка, формулою “перепросин у розмові” була *Пробачте ми, чесні люди!* (ГРНП, т. 2, 798). Укладач “Галицько-руських народних приповідок” спостеріг, що в галичан було прийнято перепрошувати за “якесь неподобне, грубе слово”, і навіть такі вислови-вибачення: *Вибачте ми сесе слово / на тім слові; Вибачьийте, що так скажу; Вибачьийте яко гречні* (ГРНП, т. 1, 227). Звертаємо увагу на те, що *пробачити, вибачити* на Галичині послідовно вживали з давальним відмінком. За даними “Лексикону львівського”, сучасні львів’яни продовжують уживати формулу-перепрошення за “некультурне” слово, яке збираються сказати, – *вибачте на слові* (ЛЛ, 133).

У зібраних І. Франком приповідках наявний прикметник *вибачний*: *Будьте вибачні, що сі так стало*; цей вислів письменник прокоментував так: “Формула перепросин, коли чоловік не зробив чогось, що мав зробити, не додержав слова тощо” (ГРНП, т. 2, 227). “Російсько-український словник” 20–30-х рр. ХХ ст. до російського *прости, простите меня* наводить українські відповідники *прости, простіть, даруй, даруйте, вибач, вибачте, пробач, пробачте мені, будьте вибачні до мене* (РУС, т. 3, в. 2, 624). Останню з наведених етикетних формул у ХХІ ст. не вживають зовсім. Книжне архаїчне забарвлення має нині формула *прости, простіть* + Д.в.; ця конструкція була притаманна спілкуванню освічених українців у ХVІІІ ст.: *Варсава. Прости мнѣ, друже и враже мой; Немес. <...> Простите мнѣ! <...> Прошу паки простите мнѣ <...>* (С., т. 2, 87, 126).

Висновки. Отже, частина етикетних формул привітання, прощання, подяки і вибачення, поширених упродовж ХVІ – першої третини ХХ ст., нині вийшла з ужитку (*бодай здоров, будьте вибачні до мене, Велик спасибог, добридібвіток, магай-бі, помагай-бі, помагай-бу; перебач мені, спаси Біг, спасибі бла-*

годарствую), частина набуває відтінку архаїчності (*здрастуйте, ходи здоров, ходіть здорові, ідіть здорові, здорові ночуйте, простіть мені*). Відійшли в минуле вітальні мінідіалоги, у яких чітко було регламентовано, що говорить той, хто вітається першим, і що відповідає йому співрозмовник (*Помагайбі! – Бодай здоров!; Бувайте здорові! – Ідіть здорові / Ходіть здорові!*).

Явищем історії мовного етикету українців залишилося розрізнення *добридень* і *день добрий* (до того, кого шанували більше) на Житомирщині, *добридень* (привітання зранку) і *день добрий* (упродовж дня і ввечері) на Київщині тощо. Хоча нинішні українці можуть сприймати окремі елементи мовного етикету попередніх століть як росіянізми (*благодарствую*), насправді такі компоненти були поширеними в українській мові XVI – першої половини XVII ст. (задовго до приєднання України до Росії), становили органічний складник мовної картини світу українців минулого.

ДЖЕРЕЛА

БН – Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1966. 424 с.

Г. – Словарь української мови : у 4 т. / уряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Наукова думка, 1996–1997. Т. 1–4.

ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.

ГРНП – Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2006–2007. Т. 1–3.

ЕССУМ – Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / за ред. Ю. Мулика-Луцика. Т. 1–4. Вінніпег : накладом т-ва “Волинь”, 1979–1994.

Ж. – Малорусско-німецкий словарь : у 2 т. / уложив Євгеній Желеховський і Софрон Недільський. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1886. Т. 1–2.

ЗУЕ – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

К. – Котляревський І. Енеїда / комент. уклад О. Ф. Ставицький. Київ : Радянська школа, 1989. 285 с.

ЛЛ – Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Вид. 3-є, змін. і доп. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 896 с.

Н. – Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.

Некр. – Некрашевич І. Твори Івана Некрашевича – українського письменника XVIII віку (розвідка й тексти) / Н. Кістяківська. Київ : ВУАН, 1929. XXIV, 35 с.

РУС – Російсько-український словник: у 4-х т. / гол. ред. акад. А. Кримський, С. Єфремов. Т. 1–3. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016–2017 (репринт з видань 1924–1928).

С. – Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. / редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 1–2.

СЗГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Т. 1–2. Луцьк : Вежа, 2000.

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. [у 28 вип.] / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / редкол. : І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

УІ – Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / вступ. ст. і відп. ред. М. К. Гудзя; підгот. тексту Л. Є. Махновця. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 239 с.

ЛІТЕРАТУРА

Богдан С. К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність. Київ : Рідна мова, 1998. 320 с.

Богдан С. К. Мовноетикетні одиниці як елемент індивідуального стилю Володимира Свідзинського. *Творчість Володимира Свідзинського*. Луцьк, 2003 а. С. 159–167.

Богдан С. К. Стереотипи мовної поведінки Шевченка в його епістолярії : звертальні й прощальні формули. *Шевченкознавчі студії*: зб. наук. праць. Вип. 5. Київ, 2003 б. С. 210–216.

Богдан С. К. Формули етикету в українській епістолярії. *Урок української*. 2003 в. № 1. С. 30–34.

Журавльова Н. М. Мовний етикет української епістолярії. Запоріжжя : ЗДУ, 2002. 217 с.

Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету : (засоби вираження ввічливості) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Київ, 1993. 22 с.

Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету. Звертання. Київ : Логос, 2006. 168 с.

Пославська Н., Коляда А. Формули мовленнєвого етикету в текстах українських народних казок. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія “Філологія”*. Вип. 44. 2019. С. 69–82.

REFERENCES

Bohdan, S. K. (1998). *Movnyi etyket ukrainsiv: tradytsii i suchasnist. Kyiv : Ridna mova* (in Ukrainian).

Bohdan, S. K. (2003 a). *Movnoetyketni odynytsi yak element indyvidualnoho styliu Volodymyra Svidzynskoho. Tvorchist Volodymyra Svidzynskoho. Lutsk*, pp. 159–167 (in Ukrainian).

Bohdan, S. K. (2003 b). *Stereotypy movnoi povedinky Shevchenka v yoho epistoliiarii: zvertalni i proshchalni formuly, Shevchenkoznavchi studii*, 5, 210–216 (in Ukrainian).

Bohdan, S. K. (2003 v). *Formuly etyketu v ukrainskii epistoliiarii. Urok ukrainskoi*, 1, 30–34 (in Ukrainian).

Zhuravlova, N. M. (2002). *Movnyi etyket ukrainskoi epistoliiarii. Zaporizhzhia : ZDU* (in Ukrainian).

Myroniuk, O. M. (1993). *Istoriia ukrainskoho movnoho etyketu: (zasoby vyrazhennia vvichlyvosti). Extended abstract of Candidate’s thesis (Linguistics). Kyiv* (in Ukrainian).

Myroniuk, O. M. (2006). *Istoriia ukrainskoho movnoho etyketu. Zvertannia. Kyiv : Lohos* (in Ukrainian).

Poslavska, N., Koliada, A. (2019). *Formulae of speech etiquette in the texts of ukrainian folk tales. Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia “Filolohiia”, 44, 69–82. <https://doi.org/10.24919/2522-4557.2019.44.187338>* (in Ukrainian).

Lidiia Hnatiuk, Dr Hab, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Archaic formulas of language etiquette as a representation of the specifics of the language picture of the world of Ukrainians

The article on the material of historical and dialect dictionaries, paroemias from the collections “Ukrainian proverbs, sayings, and the like” (collected by M. Nomys) and “Galician-Ukrainian folk tales” (collected, arranged and explained by Ivan Franko), as well as philosophical dialogues of H. Skovoroda,

which represent the communication of educated Ukrainians of the 18th century, and interludes of the 17th–18th centuries, texts by I. Nekrashevych and “Aeneid” by I. Kotlyarevskyi, which show the folk formulas of language etiquette, considers the specifics of communicative behavior and language etiquette of Ukrainians of the past, including archaic etiquette formulas of greeting, farewell, apology, gratitude in different life situations that represented the specifics of the language picture of the world of our ancestors, in projection onto common forms of language etiquette, which are widely used today.

Some of the formulas of language etiquette (including greeting, farewell, gratitude and apology), spread over the past centuries, are now almost completely obsolete (бодай здоров, будьте вибачні до мене, Велик спасибо, добридо́світок, мага́й-бі, помага́й-бі, помага́й-бу; спаси Біг, спасибі благодарствую) or perceived by modern speakers as etiquette expressions with an archaic connotation (здрасцуйте, ходи здоров, ходіть здорові, ідіть здорові, здорові ночуйте, простіть мені). Salutatory mini-dialogues, which clearly regulated what the one who greets first says, and what the interlocutor answers (Помага́йбі! – Бодай здоров!; Бува́йте здорові! – Ідіть здорові / Ходіть Здорові!) have become obsolete too.

As a phenomenon of the communicative practice of Ukrainians in different areas remained the distinction добридень and день добрий (to those who were more respected) in Zhytomyr region, добри́день (greetings in the morning) and день до́брий (during the day and in the evening) in Kyiv region, etc. Although today's Ukrainians may perceive certain elements of language etiquette of previous centuries as Russian (благодарствую), in fact, such components were common in Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century (long before Ukraine's accession to Russia), and were an organic component of the language picture of the world of Ukrainians in the past.

Keywords: history of Ukrainian language, history of language etiquette, formulas of language etiquette, communicative behavior.

Стаття надійшла до редколегії 29.04.22

Рекомендована до друку 20.05.22

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

УДК 811.161.2:34(063):343.352
[https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).19-31](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).19-31)

Наталія Стратулат, канд. філол. наук, проф.,
Національна академія внутрішніх справ, Київ
<https://orcid.org/0000-0001-7738-4311>

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСЕМ КОРУПЦІЯ, КОРУПЦІЙНИЙ, АНТИКОРУПЦІЙНИЙ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Присвячено характеристиці лексичних одиниць сучасної української мови, які забезпечують укладання нормативних текстів чинного національного законодавства. На матеріалі Закону України “Про запобігання корупції” здійснено кількісний та якісний аналіз лексичних одиниць “корупція”, “корупційний”, “антикорупційний”: визначено їх уживаність у правовому тексті; виявлено специфіку функціонування; виокремлено відповідні словосполучення, складниками яких є аналізовані лексеми; окреслено їхню роль у досліджуваному нормативно-правовому акті; встановлено відповідні семантичні відношення.

***Ключові слова:** мова права, правнича лексика, мовні одиниці, лексичне значення, тлумачення, правовий текст, нормативно-правовий акт, антикорупційне законодавство.*

Постановка проблеми. Мова права, як зазначають сучасні дослідники, – це соціально та історично сформована сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматики-стилістичних), яка є поліфункціональною, багаторівневою, відкритою і стилістично диференційованою системою [Артикуца : 25]. Із огляду на те, що відкритість правничої мови як системи сприяє проникненню та функціонуванню тих лексичних одиниць (як загальноновживаних, так і термінологічних), які відображають актуальну суспільну дійсність, – “<...> юридичний текст як мовне (текстуальне) вираження юридичного мислення і репрезентації правового знання <...>” [Артикуца : 27] підпадає під вплив цієї реальності.

Однією із комунікативно-функціональних галузей мови права є законодавство. Сучасне законодавство України виявляє, з одного боку, волю правової держави, а з іншого – свободу й захист особистості. Воно використовує той арсенал мовних засобів, який дає змогу висловити правову думку, що узгоджується з найважливішими потребами сьогодення залежно від призначення й напряду певного нормативного документа.

Правнича лексика перебуває в тісному зв'язку “зі світоглядом та ідеологією панівного класу, з різними політичними та юридичними теоріями, суспільними традиціями, правовим досвідом” [Шеремет : 27]. Саме тому система законодавчих актів послуговується тими лексичними одиницями, які найбільш повно характеризують нагальні правові питання сучасності.

З огляду на те, що нормативно-правові тексти під впливом соціальних перетворень зазнають змін (доповнення до чинного юридичного документа), або з'являються нові нормативні акти, у площині сучасних учень дослідження правничої мови лишається актуальним. Особливо це важливо сьогодні – у період істотних змін в сучасному законодавстві України, детермінованих суспільними чинниками.

Аналіз праць із теми дослідження. Питання, пов'язані з вивченням мовних одиниць як засобу вираження правової думки в Україні, завжди були в царині наукових досліджень. Правнича лексика сучасного українського законодавства є об'єктом зацікавлення вітчизняних дослідників.

Н. Артикуца, Д. Баранник, Ю. Прадід, А. Токарська й ін. студіюють теоретичні та методологічні аспекти мови права, а також становлення і перспективи розвитку правничої лінгвістики в законодавчій практиці; І. Андерш, Л. Боярова, С. Головатий, Т. Кияк, А. Крижанівська, Г. Кожевников, Л. Симоненко, С. Шестакова та ін. досліджують термінологічну лексику правничого дискурсу, її унормування, кодифікацію і стандартизацію в лексикографічних працях; М. Вербенец, І. Кочан, М. Любченко, Г. Мацюк, Т. Панько, Л. Чулінда, Н. Яцишин та ін. розглядають юридичну термінологію як спеціалізовану систему правових понять; В. Горпинич, А. Просяна, О. Тур та ін.

вивчають дериваційний потенціал і способи творення юридичних термінів, зафіксованих у нормативно-правових актах; А. Коваль, А. Ляшук, Ф. Нікітіна, О. Сербенська та ін. з'ясовують семантичні особливості сучасної правничої лексики української мови; П. Луньо, Н. Олійник, Г. Онуфрієнко, І. Царьова та ін. розглядають функціонування запозичень та імплементації іншомовних словотворчих формантів і термінів; С. Головатий, Ю. Зайцев, С. Кравченко, А. Паньков, І. Усенко та ін. аналізують мову законодавчих текстів і роль правничої термінології в державотворчому процесі.

Об'єкт дослідження – лексика актив українського антикорупційного законодавства. **Предмет дослідження** – функціонування лексичних одиниць “корупція”, “корупційний”, “антикорупційний” у мові законодавчого документа.

Матеріал дослідження: текст Закону України “Про запобігання корупції” від 14 жовтня 2014 р. (№ 1700-VII). Цей нормативно-правовий акт, за словами відомого мовознавця Д. Баранника, є основою національної правової системи, стосується основоположних аспектів життя і діяльності суспільства; визначаючи основні правові норми, послуговується характерною для опису правових положень лексикою [Баранник : 8].

Формулювання мети статті (постановка завдання). Актуальність вибору проблеми визначила **мету дослідження:** здійснити кількісний і якісний аналіз лексичних одиниць як базового складника нормативних текстів сучасного антикорупційного законодавства. Для реалізації мети потрібно виконати такі **завдання:** з'ясувати сфери застосування законодавчих актів, що зазнали трансформацій унаслідок соціальних умов; визначити уживаність у тексті Закону України “Про запобігання корупції” лексем “корупція”, “корупційний”, “антикорупційний” як ключових елементів антикорупційного законодавства, установити їхні характерні ознаки; виокремити відповідні слововсполучення, складниками яких є зазначені лексеми, окреслити їхню роль у досліджуваному нормативно-правовому акті антикорупційного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Натепер трансформації зазнають ті сфери законодавства, які відображають найактуальніші потреби соціуму. Однією з таких сфер є законодавство, що зорієнтоване на протидію корупції як негативному суспільному явищу.

Питання корупції гостро постає як на світовому, так і на державному рівні. Зважаючи на важливість подолання корупційних ризиків і їхніх наслідків, нині в Україні у сфері протидії корупції та корупційним злочинам існує розгалужене законодавство, яке відповідає більшості міжнародних вимог. Як зазначають учені, новітній етап розвитку правової політики України характеризується системними змінами до законодавства у сфері протидії корупції, зокрема доповненням чинних нормативних актів новими статтями, заміною усталених понять, а також узгодженням національного законодавства з міжнародними стандартами та створенням значної кількості антикорупційних органів [Кваша : 360].

Як відомо, кожен напрям законодавства, який обслуговує відповідну галузь права, має свою мовну специфіку, послуговується своїм (іноді відмінним) лексичним апаратом [Кочан : 112].

Зрозуміло, що антикорупційні акти, у яких описано важливі правові питання, сприяють розвитку лексичного апарату. Для формулювання відповідних правових положень використовується правнича лексика, за допомогою якої описано тексти нормотворчих актів. Передусім це лексика на позначення ключових понять, покладених в основу антикорупційного законодавства.

Оскільки лексема *корупція* (а також похідні від неї) і поняття, яке вона позначає, потрапляють у правове поле, вони репрезентовані відповідними нормативно-правовими актами. Тенденції, які простежуємо в мові права, свідчать про розширення в чинному законодавстві складу лексики.

Звернімо увагу на те, що в реєстрі Словника української мови в 20-ти томах (СУМ-20) (який найбільш повно й ґрунтовно висвітлює сучасний стан української мови) зафіксовано тринадцять інноваційних лексичних одиниць словотвірного гнізда з домінантою *корупція*. Натомість у Словнику української мови в 11-ти томах (СУМ-11) – лише одну одиницю із зазначеного

вище лексико-дериваційного гнізда – *корупція* [Стратулат, Кольчук : 148]. Це свідчить про те, що “запозичені терміни мають значний словотвірний потенціал, утворюючи словотвірні гнізда” [Симоненко : 42], розширюючи при цьому словниковий склад української мови та заповнюючи мовні лакуни.

З’ясуємо значення лексеми *корупція*. У вказаних лексикографічних працях семантику слова *корупція* інтерпретують по-різному, що свідчить про розвиток його семантичного наповнення.

СУМ-11 подає таке значення слова *корупція*: ‘у капіталістичних країнах – підкупність, продажність урядовців і громадських діячів’. СУМ-20 фіксує тлумачення цієї одиниці як ‘використання посадовими особами свого службового становища для власної вигоди; підкупність, продажність урядовців і політиків’, а також відтінок значення: ‘розкладання економічної і політичної систем у державі, що виражається в продажності посадових осіб і громадських діячів’.

У сучасному антикорупційному законодавстві цю одиницю тлумачено ширше й повніше, з урахуванням правничого аспекту її функціонування: “використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов’язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка / пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов’язаних з ними можливостей” (ЗУПЗК).

У межах нових лексичних одиниць, що з’явилися в СУМ-20 (і функціонують у чинному законодавстві) у межах дериваційного гнізда з домінантою *корупція*, визначимо також семантику похідних (від слова *корупція*) прикметникових одиниць *корупційний* та *антикорупційний*. У СУМ-20 *корупційний* інтерпретовано в такий спосіб: ‘стосовно до корупції’ (значення слова *корупція* зазначено вище); *антикорупційний* – як ‘спрямований проти корупції, який протидіє їй’.

Дослідження мовного матеріалу засвідчило, що в Законі України “Про запобігання корупції” лексична одиниця *корупція* фіксується 279 разів; *корупційний* – 139; *антикорупційний* – 98. Усього в тексті Закону налічено 516 аналізованих одиниць, які входять у сполучуваність із різними словесними знаками.

Найбільша частотність, як бачимо, характерна для лексеми *корупція*, що є природним, оскільки саме вона відображає ключове поняття і становить основу правничої лексики в нормативно-правових актах окресленої галузі суспільних відносин.

Проте лексичні одиниці *корупційний* і *антикорупційний* також демонструють свою активність у поєднанні з іншими словами, а також частотність уживаності в тексті.

Ці одиниці стали продуктивними елементами в лексичному наповненні моделей різних словосполучень при визначенні правових понять й описі правових норм і положень. Лексеми *корупція*, *корупційний*, *антикорупційний* входять до назв розділів Закону: *Розділ II. Національне агентство з питань запобігання корупції*; *Розділ III. Формування та реалізація антикорупційної політики*; *Розділ IV. Запобігання корупційним та пов’язаним з корупцією правопорушенням*, а також статей: *Стаття 2. Законодавство у сфері запобігання корупції*; *Стаття 17⁻¹. Підрозділ внутрішнього контролю, підрозділ з питань запобігання корупції Національного агентства*; *Стаття 18. Антикорупційна політика*, *Стаття 19. Антикорупційні програми*; *Стаття 53⁻¹. Забезпечення умов для повідомлення інформації про можливі факти корупційних або пов’язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону*.

Крім того, у поточному тексті Закону знаходимо багато прикладів, що демонструють активну валентність досліджуваних лексем. Наприклад: *...здійснення аналізу ефективності діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції* (п. 7 ст. 12); *...організація роботи з оцінки корупційних ризиків у діяльності відповідного органу* (пп. 2 п. 6 ст. 13⁻¹); *...накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов’язаного з корупцією* (п. 3 ст. 5).

Аналізована лексика слугувала виникненню багатьох стійких словосполучень, зокрема назв державних органів, органів виконавчої влади, установ. Наприклад: *Вищий антикорупційний суд* (п. 11. ст. 13⁻¹); *Спеціалізована антикорупційна прокуратура* (п. 2 ст. 51⁻³; п. 1 ст. 12.); *Національне агентство корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень* (п. 5 ст. 17⁻¹); *Національне агентство з питань запобігання корупції* (ст. 4); *Національне антикорупційне бюро України* (п. 1 ст. 1; п. 1 ст. 3; п. 1 ст. 13⁻¹; п. 2 ст. 53⁻¹).

У п. 1 ст. 1 Закону подано визначення загальної назви щодо зазначених вище найменувань державних органів, органів виконавчої влади, установ: “спеціально уповноважені суб’єкти у сфері протидії **корупції** – органи прокуратури, Національної поліції, Національне **антикорупційне** бюро України, Національне агентство з питань запобігання **корупції**”.

Окремо розглянемо словосполучення, що позначають службове становище, пов’язане з виконанням обов’язків в органах чи установах. Для прикладу наведемо такі найменування: *Голова Національного агентства з питань запобігання корупції*; *заступник Голови Національного агентства з питань запобігання корупції* (п. 1 ст. 3; п. 3 ст. 51⁻³); *керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури* (п. 5. ст. 9).

До групи словосполучень, компонентами яких є лексеми *корупція* та *антикорупційний*, належать ті, що називають систему законодавчих актів: *антикорупційне законодавство* (п. 1 ст. 1; п. 6 ст. 13⁻¹); *законодавство у сфері запобігання і протидії корупції* (пп. 8 п. 6 ст. 13⁻¹); *законодавство у сфері запобігання корупції* (ст. 2); *законодавство щодо запобігання корупції* (пп. 3 п. 6 ст. 13⁻¹). Семантика аналізованих стійких словосполучень відрізняється тим, що перше позначає узагальнену назву нормативних актів досліджуваної сфери законодавства; друге – акти щодо запобігання корупції та акти щодо її протидії; третє й четверте (вужче за значенням) – лише акти, що фіксують норми запобігання корупції. Крім того, словосполучення *законодавство у сфері запобігання корупції* (ст. 2) та *законодавство щодо запобігання корупції* (пп. 3 п. 6 ст. 13⁻¹) – варіативні: значення

цих стійких словосполучень однакове, проте інтерпретація поняття, яке ці сполуки позначають, різна.

Становлять інтерес словосполучення на позначення абстрактних понять на зразок *сфера протидії корупції* (п. 1, ст. 12; п. 7 ст. 12; ст. 51⁻²); *ситуації щодо корупції* (п. 1 ст. 11; п. 2 ст. 17; п. 3 ст. 17; п. 5 ст. 17; п. 2 ст. 20); *ставлення до корупції* (п. 1 ст. 11); *факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень* (п. 1 ст. 1; п. 1 ст. 12); *корупційні ризики* (п. 1 ст. 11; п. 5 ст. 17⁻¹; п. 2 ст. 19; п. 1, ст. 46; п. 3 ст. 46; п. 1 ст. 51⁻³); *питання, пов'язані із запобіганням корупції* (пп. 14 п. 1 ст. 11); *антикорупційна стратегія* (п. 3 ст. 14); *антикорупційні програми* (п. 1 ст. 11; п. 1 ст. 12; п. 1 ст. 13⁻¹; п. 5 ст. 17⁻¹; п. 1 ст. 19); *державна антикорупційна політика* (п. 1 ст. 4; п. 1 ст. 11).

Розглянуті словосполучення можуть мати різне тлумачення. Скажімо, словосполучення *питання, пов'язані із запобіганням корупції* (пп. 14 п. 1 ст. 11) і як його варіант – *питання запобігання корупції* (п. 1 ст. 21). Або ж *антикорупційні програми* (п. 1 ст. 19; п. 2 ст. 19) і – *програми антикорупційного спрямування* (п. 2 ст. 19). Останні два приклади варіативності використано в статті, яка має назву “Антикорупційні програми”.

З огляду на це доречніше було б уніфікувати формулювання уживаних сполук відповідно до назви.

Як зазначають дослідники, для законодавчої лексики характерна антонімія, яка відіграє велику роль у нормативно-правовому акті, оскільки є смисловим, логічним явищем. У правовому тексті основне призначення антонімів полягає в тому, щоб за допомогою протиставлення слів (зокрема термінів), понять чітко передати думку законодавця [Кравченко : 11].

У Законі України “Про запобігання корупції” також функціонують антонімічні мовні одиниці. Так, у тексті чинного Закону протилежні за значенням слова *корупційний* і *антикорупційний* використано в різному лексичному оточенні. Наприклад: *корупційне правопорушення* (п. 1 ст. 1; п. 20 ст. 20) або *корупційний злочин* (п. 3 ст. 5) та *дотримання антикорупційного законодавства* (пп. 6 п. 6 ст. 13⁻¹).

Проте є випадки, коли те саме слово, зокрема термін *корупція*, стає елементом словосполучень, які вступають в антонімічні зв'язки. Наприклад: *правопорушення, пов'язане з корупцією* (п. 1 ст. 1) і *заходи щодо запобігання корупції* (п. 1 ст. 11).

У тексті аналізованого Закону та в інших нормативно-правових актах використано також синоніми. Взаємозаміну слів або словосполучень застосовують із прагматичною метою для деталізації або уточнення змісту правового тексту [Кравченко : 12]. Синонімію в Законі спостерігаємо в таких ілюстраціях, що утворюють синонімічний ряд: *заходи щодо запобігання корупції* (п. 1 ст. 11) ↔ *заходи, спрямовані на формування у свідомості громадян негативного ставлення до корупції* (п. 1 ст. 11) ↔ *підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації з питань, пов'язаних із запобіганням корупції* ↔ *організація роботи із запобігання і виявлення корупції* (п. 1 ст. 12) ↔ *надання методичної та консультаційної допомоги з питань додержання законодавства щодо запобігання корупції* (пп. 3 п. 6 ст. 13⁻¹) ↔ *організація проведення досліджень з питань вивчення ситуації щодо корупції* (пп. 5 п. 1. ст. 11).

Синонімічні зв'язки в аналізованому правовому тексті демонструє також пара *антикорупційна політика* (п.1 ст. 4) ↔ *антикорупційна стратегія* (п. 3, ст. 14; п. 1; ст. 11).

Висновки й перспективи дослідження. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що, зважаючи на відкритість правничої мови, юридичний текст як виразник правової думки завжди перебуває під впливом актуальної суспільної дійсності, тому зміст нормативно-правових актів відповідає найважливішим потребам сьогодення. Найбільше змін відбувається в системі законодавчих актів, сфери застосування яких зазнали трансформацій через соціальні умови. З'ясовано, що натепер в Україні зміни в законодавстві торкнулися різних сфер правничого мовотворення, зокрема й напряду, який описує антикорупційну діяльність. Окреслено, що антикорупційне законодавство, як і будь-яка інша сфера сучасної системи нормативно-правових актів, характеризується специфічними ознаками та послуговується відповідним лексичним складом.

Виявлено, що з-поміж основних базових одиниць мови Закону України “Про запобігання корупції” – “корупційний”, “антикорупційний”, “корупція” – остання є найуживанішою. Зазначені одиниці слугували появі багатьох стійких словосполучень на позначення державних органів, органів виконавчої влади, установ, назв посад, а також абстрактних найменувань. Установлено, що аналізовані лексеми належать до складу назв розділів і статей нормативного документа, частотні в поточному тексті. З огляду на те, що в тексті є випадки варіативності інтерпретованих понять, наголошено на доцільності їхньої уніфікації. Установлено, що для аналізованої законодавчої лексики характерні антонімічні та синонімічні зв’язки.

Перспективи подальших досліджень убачаємо передусім в аналізі співвідношення функціонування лексичних одиниць “корупція”, “корупційний”, “антикорупційний” у текстах Закону України “Про запобігання корупції” та кодексах, що забезпечують національне антикорупційне законодавство.

ДЖЕРЕЛА

ЗУПЗК – Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII (в редакції : 15.06.2022). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення : 28.04.2022).

СУМ-11 – Словник української мови : в 11-ти томах. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL : <http://sum.in.ua/> (дата звернення : 26.09.2021).

СУМ-20 – Словник української мови : в 20-ти томах (1–11 томи). URL : <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=57199&page=1822> (дата звернення : 26.09.2021).

ЛІТЕРАТУРА

Артикуца Н. В. Мова права у її функціональних різновидах. *Сьогодення українського мовного середовища* / упоряд. Л. З. Мороз. Київ, 2008. С. 23–32.

Баранник Д. Х. Мова права як окремий функціональний стиль. *Мовознавство*. 2003. № 6. С. 8–17.

Кваша О. О. Політична воля – необхідна умова ефективної протидії корупції. *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 359–365.

Кочан І. Правнича термінологія крізь призму лінгвістики. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Проблеми української термінології*. 2014. № 791. С. 112–117.

Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса : Одеська національна юридична академія, 2000. 20 с.

Симоненко Л. О. Українське термінознавство кінця ХХ – початку ХХІ ст. : стан і перспективи розвитку. *Мовознавство*. 2018. № 3. С. 39–47.

Стратулат Н. В., Корольчук В. В. Лексема “корупція” як об’єкт вивчення правничої лінгвістики. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 147–151.

Шеремет Н. Правнича термінологія української мови та процеси творення. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Проблеми української термінології*. 2013. № 765. С. 120–123.

REFERENCES

Artykutsa, N. V. (2008). Mova prava u yii funktsionalnykh riznovydakh. *Sohodennia ukrainskoho movnoho seredovyshcha*, L. Z. Moroz. (ed.). Kyiv, pp. 23–32 (in Ukrainian).

Barannyk, D. Kh. (2003). The language of law as a separate functional style. *Movoznavstvo*, 6, 8–17 (in Ukrainian).

Kvasha, O. O. (2020). Political will is a necessary condition for effective anti-corruption. *Pravova derzhava*, 31, 359–365 (in Ukrainian).

Kochan, I. (2014). Legal terminology through the prism of linguistics. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. Problemy ukrainskoi terminolohii*, 791, 112–117 (in Ukrainian).

Kravchenko, S. P. (2000). Mova yak faktor pravoutvorennia ta zakonotvorennia. *PhD thesis* (Law). Odessa, Odessa National Law Academy, 20 p. (in Ukrainian).

Symonenko, L. O. (2018). Ukrainian terminology of the end of the 20 th – beginning of the 21 st century : state and prospects of development. *Movoznavstvo*, 3, 39–47 (in Ukrainian).

Stratulat, N. V., Korolchuk, V. V. (2021). Leksema “koruptsiia” yak ob'iekt vyvchennia pravnychoi linhvistyky. Realizatsiia derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky v mizhnarodnomu vymiri : Proceedings of the scientific-practical conference, Dec, 9–10, 2021, (pp. 147–151), Kyiv (in Ukrainian).

Sheremet, N. (2013). Legal terminology of the Ukrainian language and processes of creation. Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. Problemy ukrainskoi terminolohii, 765, 120–123 (in Ukrainian).

Natalia Stratulat, PhD, Prof.
National Academy of Internal Affairs, Kyiv

FEATURES OF THE FUNCTIONING OF LEKSEM CORRUPTION, CORRUPTIVE, ANTI-CORRUPTION IN MODERN UKRAINIAN LEGISLATION

The article is devoted to the characteristic features of the lexical units of the modern Ukrainian language, which ensure the compilation of normative texts of current national legislation. Given the openness of the legal language, the legal text as an expression of legal opinion is always under the influence of current social reality. Therefore, the content of normative legal acts meets the most important needs of today. Since normative documents undergo corresponding changes under the influence of significant social transformations, the issue of studying legal language (its composition and features) remains important among other areas of modern linguistic science.

It is found that today in Ukraine, changes in legislation as one of the communicative and functional branches of the language of law have affected various areas of legal language creation, including the direction that describes anti-corruption activities. It is determined that the language of law as a kind of system is characterized by specific features and a certain language arsenal of means. The attention is focused on the fact that each area of legislation uses the corresponding lexical composition. This also applies to legislation describing the fight against corruption and corruption-related crimes. It is indicated that, since the lexeme “corruption” and its derivatives describe the standards enshrined in the text of the document, the proposed study presents the lexical compatibility of the units under consideration.

A quantitative and qualitative analysis of the lexical units “corruption”, “corruptive”, “anti-corruption” was carried out on the material of the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption”: their usage in the legal text was determined, the specifics of their functioning were revealed, the relevant phrases were singled out, the components of which are the analyzed lexemes, their role in the researched regulatory act of anti-corruption legislation is

outlined. It was established that the analyzed lexemes often belong to the names of sections and articles of the regulatory document; also rare cases indicate that the units “corruption”, “corruptive”, “anti-corruption” are elements of stable terminological compounds. In addition, the existing variability of word combinations with used verbal signs was recorded.

Keywords: *language of law, legal vocabulary, language units, lexical meaning, interpretation, legal text, normative legal act, anti-corruption legislation.*

Стаття надійшла до редколегії 21.04.22

Рекомендована до друку 27.05.22

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Юрій Прадід, д-р філол. наук, проф.
м. Сімферополь
<https://orcid.org/0000-0002-5842-9227>

МАТРОНІМІЧНІ ПРІЗВИЩА (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ВАРІАНТІВ ХРИСТІЯНСЬКИХ ІМЕН)¹

Подано аналіз способів творення матронімічних прізвищ, деривативними основами яких є українські варіанти жіночих християнських імен. Основну увагу зосереджено на суфіксації – найпродуктивнішому способі творення українських прізвищ. Порівняльна характеристика деривативних процесів мікросистем антропонімів “Матронімічні прізвища” та “Патронімічні прізвища” дозволила зробити висновки про спільні та специфічні для кожної з мікросистем суфіксальні форми, а також підтвердити думку, раніше висловлену українськими мовознавцями про те, що більшість матронімічних прізвищ (як і патронімічних), похідних від українських варіантів християнських імен, утворені за допомогою суфіксів -енк- (-єнк-) та -ук (-юк), -чук.

Ключові слова: український антропонім, мікросистема антропонімів, матронімічні прізвища, патронімічні прізвища, українські варіанти християнських імен.

Мета статті – описати місце мікросистеми антропонімів “Матронімічні прізвища” у системі українських прізвищ, дослідити способи творення прізвищ, утворених від найпродуктивніших українських варіантів жіночих християнських імен.

¹ Ця стаття завершує опис результатів дослідження способів творення прізвищ, похідних від українських варіантів християнських імен, що опублікований у попередньому випуску збірника (див.: [Прадід]).

Окрім основного матеріалу – дослідження способів творення патронімічних прізвищ, у попередній статті подано докладний огляд наукових праць українських учених, присвячених вивченню різноманітних аспектів українських прізвищ і їхнього лексикографічного опрацювання.

На відміну від патронімічних прізвищ, які утворені від імені або прізвиська батька або родичів по батьківській лінії, **матронімічні прізвища** утворюються від імені або прізвиська матері або ж родичів по материнській лінії.

Значна частина матронімічних, як і патронімічних, прізвищ мешканців України, слушно зауважує І. Варченко, утворена від українських варіантів християнських імен [Варченко : 3].

Найперше треба сказати, що матронімічних прізвищ менше, аніж патронімічних, як і імен, від яких вони утворилися. “Серед двох сотень імен-основ, – зазначає Ю. Редько, – знаходимо лише два десятки жіночих імен, отже, рівно 10 %” [Редько : 36]. Правда, за нашими підрахунками, їх значно більше. Із 265 імен, розміщених на сайті “Українські прізвища”, їх – 67 (25,3 %) (УП).

Найпопулярнішими в Україні є такі імена: 1. *Марія* (2 076 561 носій); 2. *Ганна* (1 723 839 носіїв); 3. *Валентина* (1 267 461 носій); 4. *Ольга* (1 203 052 носії); 5. *Галина* (1 150 500 носіїв) (ПППУ).

Серед найпродуктивніших жіночих імен, які слугують для утворення українських прізвищ, Ю. Редько називає ім’я *Марія* [Редько : 36], однак, як свідчить фактичний матеріал, не менш продуктивним є й ім’я *Ірина*, бо від обох імен утворено по 28 прізвищ (ПППУ).

До імені *Марія* у словнику-довіднику “Власні імена людей” Л. Скрипник і Н. Дзятківської подано такі варіанти: *Марійка, Марієнька, Марієчка, Марічка, Маруся, Марусіна, Марусінка, Марусенька, Марусечка, Марусейка, Маня, Манюня, Манюся, Маніота, Маніотка, Маніора, Маша, Машенька, Машечка, Машуня, Мура, Муся* (ВІЛ, 158–160).

Від імені *Марія* та його варіантів *Марійка, Маруся, Марися, Марушка, Марічка, Маруня* утворено такі прізвища: *Марієнко, Марійчук, Марійчак; Марійко, Марійчик, Марійченко; Марусенко, Марусин, Марусич, Марусяк; Марисенко, Марищенко, Марисюк, Марисяк; Марушка, Марушко, Марущенко, Марущак; Марічка, Марічко; Марунчик, Маруня, Марунин, Марунич, Маруненко, Марунченко, Маруняк, Марунчак* (УП).

Слід зауважити, що при творенні прізвищ від жіночих і чоловічих імен домінує суфіксальний спосіб.

Продуктивними при творенні прізвищ від імені *Марія* та його варіантів *Маруся*, *Марися*, *Маруня*, *Маруша*, *Марічка*, *Маня* є суфікси:

-енк- (-єнк-): *Марія* – *Марі-єнк-о*; *Маруся* – *Марус-єнк-о*; *Марися* – *Марис-єнк-о*; *Маруня* – *Марун-єнк-о*;

-ак (-як): *Маруся* – *Марус-як*; *Марися* – *Марис-як*; *Маруня* – *Марун-як*;

-чак (-щак): *Марія* – *Марій-чак*; *Маруня* – *Марун-чак*; *Маруша* – *Мару-щак*;

-ин: *Маруся* – *Марус-ин*; *Маруня* – *Марун-ин*;

-ич: *Маруся* – *Марус-ич*; *Маруня* – *Марун-ич*;

-чик: *Марія* – *Марій-чик*; *Маруня* – *Марун-чик*;

-ук (-юк): *Марися* – *Марис-юк*;

-чук: *Марія* – *Марій-чук*.

Прізвища, які утворилися від імені *Марія* та його варіантів за допомогою двох суфіксів: *Марія* – *Марій-ч-єнк-о*; *Маруня* – *Марун-ч-єнк-о*; *Марися* – *Марис(с/ш + -ч-)-єнк-о*; *Маруся* – *Мару(с/ш + -ч-)-єнк-о*.

До сказаного треба додати, що можливі випадки, коли прізвище утворюється безафіксним способом, тобто прізвище ідентичне імені: *Марушка* – ***Марушка***; *Марічка* – ***Марічка***; *Маруня* – ***Маруня***.

Додаванням до основи імені флексії **-о** утворені прізвища *Марійка* – *Марійк-о*; *Марічка* – *Марічк-о*; *Марушка* – *Марушк-о*.

Не стали основою для творення прізвищ такі варіанти імені *Марія*, як *Марусина*, *Маня*, *Маша* та деякі інші.

За кількістю носіїв ім'я *Ірина* посідає сімнадцяте місце (497 302 осіб) (ППІУ).

У словнику “Власних імен людей” ім'я *Ірина* подано в одній статті з іменем *Ярина*: *Ірінонька*, *Іріночка*, *Ірінка*, *Іра*, *Іронька*, *Ірочка*, *Іруня*, *Іруненька*, *Ірунечка*, *Ірунька*, *Іруся*, *Ірусенька*, *Ірусечка*, *Іруська*, *Ірця*; *Ярінонька*, *Яріночка*, *Ярінка*, *Яріся*, *Яруся*; *Ріна*, *Рінонька*, *Ріночка*, *Рінка* (ВІЛ, 144, 192). У цьому ж словнику в окремій статті опрацьовано імена *Орина* й *Орися* із

покликанням на статтю *Ірина*: те саме, що *Ірі́на*, *Орі́нка*, *Оріно́нька*, *Оріно́чка*, *Орі́ня*, *Орі́нька*; *Орі́ська*, *Орісе́нька*, *Орісе́чка*, *Орісо́нька*, *Орісо́чка*, *Орі́шка*, *Оріше́нька*, *Оріше́чка*, *Орка*, *Оро́нька*, *Оро́чка* (ВІЛ, 171).

Від імені *Ірина* та його варіантів *Орина*, *Орися*, *Ярина*, *Ярушка* утворені прізвища *Іриненко*, *Іринченко*, *Іринюк*, *Іринчук*, *Іринчин*; *Ориненко*, *Оринченко*, *Оринюк*, *Оринчук*, *Орина*, *Оринич*, *Оринчин*; *Орисенко*, *Орищук*, *Орищенко*, *Орисюк*, *Орисяк*, *Орисько*, *Орищин*; *Яриненко*, *Яринченко*, *Яринюк*, *Яринчук*, *Яринчин*; *Ярушка*, *Ярушко*, *Ярущенко*, *Ярущак* за допомогою таких суфіксів:

-енк-: *Ірина* – *Ірин-енк-о*; *Орина* – *Орин-енк-о*; *Орися* – *Орис-енк-о*; *Ярина* – *Ярин-енк-о*; *Ярушка* – *Яруш(к/ч)-енк-о*;

-ук (-юк): *Ірина* – *Ірин-юк*; *Орина* – *Орин-юк*; *Орися* – *Орис-юк*; *Ярина* – *Ярин-юк*;

-чук (-щук): *Ірина* – *Ірин-чук*; *Орина* – *Орин-чук*; *Орися* – *Ори-щук*; *Ярина* – *Ярин-чук*;

-чин (-щин): *Ірина* – *Ірин-чин*; *Орина* – *Орин-чин*; *Орися* – *Ори-щин*; *Ярина* – *Ярин-чин*;

-ич: *Орина* – *Орин-ич*;

-ак (-як): *Орися* – *Орис-як*; *Ярушка* – *Яруш(ш + ч)-ак*;

-к-: *Орися* – *Орись-к-о*.

Прізвища, які утворилися від імені *Ірина* та його варіантів за допомогою двох суфіксів: *Ірина* – *Ірин-ч-енк-о*; *Орина* – *Орин-ч-енк-о*; *Орися* – *Ори(с/ш + -ч-)-енк-о*; *Ярина* – *Ярин-ч-енк-о*.

Інкולי прізвище ідентичне імені: *Орина* – ***Орина***; *Ярушка* – ***Ярушка***.

Лише одне прізвище утворене способом додавання до основи імені флексії **-о**: *Ярушка* – ***Ярушк-о***.

Не стали основою для творення прізвищ такі варіанти імені *Ірина*, як *Іруся*, *Яруся*, *Орина*, *Оро́чка* та деякі інші.

Ім'я *Олена* посідає дев'яте місце в рейтингу популярних імен в Україні (940 004 носії) (ППІУ) і третє за продуктивністю творення прізвищ. До імені *Олена* у словнику “Власні імена людей” подано такі варіанти: *Оле́нка*, *Оле́нонька*, *Оле́ночка*, *Оле́ненька*, *Олену́ня*, *Оле́нця*, *Олену́ня*, *Олену́ся*; *Оле́ся*; *Ле́на*, *Ле́нонька*, *Ле́ночка*, *Лену́ня*, *Лену́ся*; *Єля*; *Ля́ля*, *Льо́ля* (ВІЛ, 169–170).

Від цього імені та його варіантів *Оленка, Єлена, Іліна, Ілена, Голен* утворилися прізвища *Олененко, Оленченко, Оленко, Оленчук, Оленюк, Оленин, Оленчин, Оленчинський, Оленчишин; Єленко, Єлененко, Єленчук, Єленюк, Єленин, Єленчин, Єленський; Іліненко, Ілінюк, Ілінчук, Ілінин; Іленко, Іленчин, Іленський; Голенченко, Голенчук, Голенчак* за допомогою таких суфіксів:

-чук: *Олена – Олен-чук; Єлена – Єлен-чук; Іліна – Ілін-чук; Голен – Голен-чук;*

-ук (-юк): *Олена – Олен-юк; Єлена – Єлен-юк; Іліна – Ілін-юк;*

-енк-: *Олена – Олен-енк-о; Єлена – Єлен-енк-о; Іліна – Ілін-енк-о;*

-ин: *Олена – Олен-ин; Єлена – Єлен-ин; Іліна – Ілін-ин;*

-чин: *Олена – Олен-чин; Єлена – Єлен-чин; Іліна – Ілін-чин;*

-к-: *Олена – Олен-к-о; Єлена – Єлен-к-о; Ілена – Ілен-к-о;*

-ськ-: *Єлена – Єлен-ськ-ий, Єлена – Єлен-ськ-а¹; Ілена – Ілен-ськ-ий, Єлена – Єлен-ськ-а;*

-чак: *Голен – Голен-чак.*

Прізвища, утворені від імені та його варіантів за допомогою двох суфіксів: *Олена – Олен-ч-енк-о, Олена – Олен-чин-ськ-ий; Олена – Олен-ч-ишин; Голен – Голен-ч-енк-о.*

Більшість названих варіантів імені *Олена* не стали основою для творення прізвищ, як наприклад: *Оленонька, Олеся, Ленуня, Єля, Ляля* тощо.

Далі за продуктивністю йде ім'я *Меланія* (51 місце в списку популярних імен, носієм якого є 38 629 осіб (ПППУ)). Зафіксовано такі його варіанти: *Меланія, Мелана (Меланка, Маланка, Малана, Мелашка, Малашка) – Меланонька, Меланойка, Меланочка, Маланонька, Маланойка, Маланочка, Меланя, Мелася, Маланя, Малася, Міла, Міля, Мільця, Мілонька, Мілочка, Меля* (ВІЛ, 162).

Від цього імені, а також його варіантів *Меланка, Маланка, Мелаша, Мелаша* утворено 19 прізвищ: *Меланенко, Мелашенко, Мелашченко, Меланюк, Меланчук, Мелашчук, Меланишин, Мелашко,*

¹ Як стверджує В. Горпинич, “жіночі відповідники до чоловічих прізвищ прикметникової форми є окремими прізвищевими лексемами, а не словоформами” [Горпинич : 22].

Меланченко; Маланка, Маланенко, Малащенко, Малащенко, Маланюк, Маланчук, Малащук, Маланишин, Малашко, Маланченко (УП) за допомогою таких суфіксів:

-чук (-щук): Меланія – Мелан-чук; Маланія – Малан-чук; Мелаша – Мелаш-чук; Мелаша – Мелаш-щук;

-енк- (-єнк-): Меланія – Мелан-енк-о; Мелаша – Мелаш-енк-о; Мелаша – Мелаш-енк-о;

-ук (-юк): Меланія – Мелан-юк; Маланія – Малан-юк;

-ишин: Меланія – Мелан-ишин; Маланія – Малан-ишин;

-ій: Маланія – Малан-ій.

За допомогою двох суфіксів утворено прізвища: Меланка – Мелан-ч-енк-о; Маланка – Малан-ч-енк-о; Мелаша – Мелаш-ч-енк-о; Мелаша – Мелаш(с/ш + -ч)-енк-о.

Лише одне прізвище утворене безафіксним способом: Маланка – **Маланка**. Два прізвища утворені шляхом додавання до основи флексії **-о**: Мелашка – Мелашк-о; Мелашка – Мелашк-о.

Прізвища не утворилися від таких варіантів імені Меланія, як Меланонька, Маланойка, Меланя, Міла, Меля та деяких ін.

Від імені Євдокія (27 місце у списку популярних імен, 220 337 носіїв (ППУ)) та імені Параска (37 місце у списку популярних імен, 94 562 носії (ППУ)) та їхніх варіантів Докія, Явдоха, Вівдя, Дуня і Парася, Параскева, Проська, Прося, Пріся утворено по 18 прізвищ: Євдокієнко, Євдошенко, Євдощенко, Євдощук; Докієнко, Докійчук, Докійчак; Явдошко, Явдошенко, Явдощенко, Явдощук; Вівденко, Вівдюк; Дуненко, Дуньченко (Дунченко), Дунчук, Дуньчак і Парашенко, Парашук, Парасюк, Парасій, Параска, Парасько, Парасків, Параскевич; Просенко, Просюк, Просенюк; Просянко, Просяк, Просянюк; Пронюк; Прісенко, Прісюк, Прісяк (УП).

Від імені Євдокія та його варіантів Євдоха, Явдоха, Докія, Дуня, Вівдя¹ прізвища утворені за допомогою таких суфіксів:

¹ У словнику “Власних імен людей” до імені Євдокія подано набагато більше варіантів: Євдокія, Докія (Явдо́ха, Вівдя) – Євдо́ся, Докі́йка, Докі́нька, Докі́чка, До́ся, До́сенька, До́сечка, До́ська, До́ця, До́ченька, До́чечка, До́цька, Ду́ся, Ду́сенька, Ду́сечка, Ду́ня, Ду́ненька, Ду́нечка, Явдо́ня, Явдо́ненька, Явдо́нечка, Явдо́нька, Явдо́шенька, Явдо́шечка, Явдо́шка (ВІЛ, 136–137).

-енк- (-єнк-): Євдокія – Євдокі-єнк-о; Докія – Докі-єнк-о; Євдоха – Євдош-єнк-о; Явдоха – Явдош-єнк-о; Вівдя – Вівд-єнк-о; Дуня – Дун-єнк-о;

-чук (-шук): Євдокія – Євдо-шук; Явдоха – Явдо-шук; Докія – Докій-чук; Дуня – Дун-чук;

-чак: Докія – Докій-чак; Дуня – Дунь-чак;

-ук (-юк): Вівдя – Вівд-юк.

За допомогою двох суфіксів утворено чотири прізвища: Євдоха – Євдо(х/ш + **-ч-**)-єнк-о; Явдоха – Явдо-т-єнк-о, Явдоха – Явдо(х/ш + **-ч-**)-єнк-о; Дуня – Дунь-ч-єнк-о (Дун-ч-єнк-о).

Одне прізвище утворене шляхом додавання до основи флексії **-о**: Явдошка – Явдош-к-о.

Не стали основою для утворення прізвищ такі варіанти імені Євдокія, як Євдося, Докійка, Доцечка, Дусенька, Явдоня та ін.

Від імені Парасковія та його варіантів Параска, Прося, Пріся, Парася¹ утворені прізвища за допомогою таких суфіксів:

-ук (-юк): Парася – Парас-юк; Проня – Прон-юк; Прося – Прос-юк; Пріся – Пріс-юк; Параска – Паращ-ук;

-єнк-: Прося – Прос-єнк-о; Пріся – Пріс-єнк-о; Параска – Паращ-єнк-о;

-ак (-як): Прося – Прос-як; Пріся – Пріс-як;

-євич: Параска – Параск-євич;

-ів: Параска – Параск-ів;

-ій: Параска – Паращ(с + к/ч)-ій.

За допомогою двох суфіксів утворено прізвища: Прося – Прос-ян-к-о, Прося – Прос-ян-юк; Прося – Прос-єн-юк.

Лише одне прізвище утворене безафіксним способом: Параска – Параска. Також одне прізвище утворене додаванням до основи закінчення **-о**: Параська – Параськ-о.

Прізвища не утворилися від таких варіантів імені Парасковія, як Парасинка, Парана, Паранька, Параньця, Паша та ін.

Детальніше про способи творення прізвищ від імен Марія, Ірина, Олена, Меланія, Євдокія, Парасковія див. табл. 1:

¹ Див. варіанти: Параскóвія, Параскéва, Парáска – Парáсонька, Парáсочка, Парáся, Парасі́нка, Парасі́ця, Парасу́ня, Парáна, Парáнка, Парáнька, Парáньця, Пáша (ВЛ, 172–173).

Таблиця 1. Способи творення прізвищ від жіночих імен і їхніх варіантів

	Способи творення прізвищ	Марія	Ірина	Олена	Меланія	Євдокія	Параска	Всього
	Суфіксальний							
1	два суфікси	4	4	4	4	4	3	23
2	<i>-енк- (-єнк-)</i>	4	5	3	3	6	3	24
3	<i>-чук (-щук)</i>	1	4	4	4	4	–	17
4	<i>-ук (-юк)</i>	1	4	3	2	1	5	16
5	<i>-ак (-як)</i>	3	2	–	–	–	2	7
6	<i>-чин</i>	–	4	3	–	–	–	7
7	<i>-чак (-щак)</i>	3	–	1	–	2	–	6
8	<i>-ин</i>	2	–	3	–	–	–	5
9	<i>-к-</i>	–	1	3	–	–	–	4
10	<i>-ськ-</i>	–	–	4	–	–	–	4
11	<i>-ич</i>	2	1	–	–	–	–	3
12	<i>-чик</i>	2	–	–	–	–	–	2
13	<i>-ишин</i>	–	–	–	2	–	–	2
14	<i>-ій</i>	–	–	–	1	–	1	2
15	<i>-ович, -евич</i>	–	–	–	–	–	1	1
16	<i>-ів</i>	–	–	–	–	–	1	1
	Безафіксний	3	2	–	1	–	1	7
	Інший спосіб	3	1	–	2	1	1	8
	Всього	28	28	28	19	18	18	139

Як свідчить проведений аналіз способів творення патронімічних (див.: [Прадід : 43]) і матронімічних прізвищ:

1) левова частка прізвищ утворилася від українських варіантів чоловічих і жіночих християнських імен, причому лише кожне четверте таке прізвище походить від жіночого імені;

2) абсолютна більшість прізвищ, похідних від чоловічих і жіночих імен, утворилася суфіксальним способом (відповідно 186 і 124 або 88,6 % і 89,2 % із 210 і 139 прізвищ), причому 74 прізвища із них за допомогою двох суфіксів (51 прізвище або 24,3 % від чоловічих імен і 23 прізвища або 16,5 % від жіночих імен);

3) безафікним способом утворилося 31 прізвище (24 прізвища або 12,9 % від чоловічих імен і 7 прізвищ або 5,1 % від жіночих імен);

4) від восьми жіночих імен прізвище утворилося шляхом додавання до основи флексії **-о**: *Марія: Марійка – Марійк-о, Марічка – Марічк-о, Марушка – Марушк-о; Ірина: Ярушка – Ярушк-о; Меланія: Мелашка – Мелашк-о; Малашка – Малашк-о; Євдокія: Явдошка – Явдошк-о; Параска: Параська – Параськ-о.*

5) для творення прізвищ від чоловічих імен використано 26 суфіксів, від жіночих – 15 (12 є спільними для творення чоловічих і жіночих імен; 6 характерні для творення прізвищ від жіночих імен);

6) найпоширенішими суфіксами для творення прізвищ від чоловічих і жіночих імен виявилися суфікси **-енк(-єнк-)** – відповідно 22 і 24 прізвища, **-ук (-юк)** – відповідно 20 і 16 прізвищ, **-чук (-щук)**, – відповідно 18 і 17 прізвищ;

7) один або два рази для творення прізвищ від чоловічих імен використано 13 суфіксів: **-ин-, -юр-, -ют-, -юш-, -ицьк-, -очк-, -н-, -ун-, -аш-, -ан-, -ай-, -ур-, -ник**, від жіночих – 2 суфікси: **-евич-, -ій.**

Детальніше про способи творення прізвищ від чоловічих і жіночих імен і їхніх варіантів (порівняльний аналіз) див. табл. 2.

8) потребують окремого дослідження прізвища, утворені від:

а) інших слов'янських і неслов'янських мов: *Злата, Гелена, Яна, Санду, Maprim* та ін.;

б) давньоукраїнських особових імен слов'янського походження: *Богдана, Броніслава, Всеволод, Мирослава, Ярослава* й ін.;

в) давньоруських розмовно-побутових згрубіло-зневажливих варіантів скорочених слов'янських і християнських імен: *Михно* (від *Михайло*), *Пахно* (від *Павло*), *Дахно* (від *Данило*), *Сахно* (від *Олександр*), *Софно* (від *Олександр*) та ін.

Таблиця 2. Способи творення прізвищ від чоловічих і жіночих імен і їхніх варіантів (порівняльний аналіз)

	Способи творення прізвищ	Чоловічі прізвища	Жіночі прізвища	Всього
	Суфіксальний			
1	два суфікси	51	23	74
2	<i>-енк- (-єнк-)</i>	22	24	46
3	<i>-ук (-юк)</i>	20	16	36
4	<i>-чук (-щук)</i>	18	17	35
5	<i>-к-</i>	13	4	17
6	<i>-чак (-щак)</i>	5	6	11
7	<i>-ак (-як)</i>	4	7	11
8	<i>-ик</i>	10	–	10
9	<i>-чик (-щик)</i>	7	2	9
10	<i>-ів</i>	7	1	8
11	<i>-ишин</i>	5	2	7
12	<i>-чин</i>	–	7	7
13	<i>-ович, -евич</i>	5	1	6
14	<i>-ич</i>	3	3	6
15	<i>-ин-</i>	1	5	6
16	<i>-ськ-</i>	–	4	4
17	<i>-ець</i>	3	–	3
18	<i>-ій</i>	–	2	2
19	<i>-юр-</i>	1	–	1
20	<i>-ют-</i>	1	–	1
21	<i>-юш-</i>	1	–	1
22	<i>-ицьк-</i>	1	–	1
23	<i>-очк-</i>	1	–	1
24	<i>-н-</i>	1	–	1
25	<i>-ун</i>	1	–	1
26	<i>-аиш</i>	1	–	1
27	<i>-ан</i>	1	–	1
28	<i>-ай</i>	1	–	1
29	<i>-ур-</i>	1	–	1
30	<i>-ник</i>	1	–	1
	Безафіксний	24	7	31
	Інший спосіб	–	8	8
	Всього	210	139	349

ДЖЕРЕЛА

ППУ – Популярні прізвища та імена України. URL : <https://sites.google.com/site/uaname/popularnist-imen> (дата звернення : 07.03.2022).

ВІЛ – Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей : Словник-довідник. Київ : Наукова думка, 2005. 334 с.

УП – Українські прізвища. URL : <https://www.wikiwand.com/uk/> (дата звернення : 07.02.2021).

ЛІТЕРАТУРА

Варченко І. До основ наукового вивчення сучасних українських прізвищ // *Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ.* Київ : Радянська школа, 1968. С. 3–29.

Горпинич В. Основні принципи дослідження сучасних прізвищ України. *Українська мова.* 2009. № 4. С. 18–27.

Прадід Ю. Патронімічні прізвища (на матеріалі українських варіантів християнських імен). *Українське мовознавство.* 2021. Вип. 1(51). С. 28–45.

Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. Київ : Радянська школа, 1968. 257 с.

REFERENCES

Varchenko, I. (1968). Do osnov naukovooho vyvchennia suchasnykh ukrainskykh prizvyshch. *Redko Yu. K. Dovidnyk ukrayinskykh prizvyshch.* Kyiv : Radyanska shkola, pp. 3–29 (in Ukrainian).

Horpynych, V. (2009). Osnovni pryntsyipy doslidzhennia suchasnykh prizvyshch Ukrainy. *Ukrainska mova*, 4, 18–27 (in Ukrainian).

Pradid, Yu. (2021). Patronymic surnames (on the material of Ukrainian variants of Christian names). *Ukrainske movoznavstvo*, 1(51), 28–45. [https://doi.org/10.17721/um/51\(2021\).28-45](https://doi.org/10.17721/um/51(2021).28-45) (in Ukrainian).

Redko, Yu. K. (1968). Dovidnyk ukrayinskykh prizvyshch. Kyiv : Radyanska shkola, 257 p. (in Ukrainian).

Yurii Pradid, Dr Hab, Prof.
Simferopol

Matronymic surnames (on the material of Ukrainian variants of Christian names)

*The article is devoted to the study of the methods of creating matronymic surnames, the most common derivative bases of which are the Ukrainian variants of the female Christian names **Maria, Iryna, Elena, Melania, Evdokia, Paraska**, from which a large part of the surnames of the inhabitants of Ukraine are formed, although the most popular in Ukraine are the names: **Maria** (2 076 561 women), **Hanna** (1 723 839 women), **Valentina** (1 267 461 women), **Olga** (1 203 052 women), and **Galina** (1 150 500 women).*

The most productive method of creating matronymic surnames was determined to be suffixation: out of 139 studied matronymic surnames, 124 were formed by the suffix method, while 7 were formed by the unaffixed method, and 8 by other methods (adding the inflection –o to the base; identity of the surname of the first name).

Comparative characteristics of microsystems of anthroponyms “Matronymic surnames” and “Patronymic surnames” allowed us to draw conclusions: the majority of surnames originate from male names and only one in four – from female ones; the compared microsystems of anthroponyms have common and specific suffix formants for each of them. 27 suffixes are used to create surnames from male names, 16 suffixes – from female names, but only 4 of them are typical for creating surnames only from female names, while other 12 suffixes are common for creating surnames from male and female names.

*The study also confirms the opinion, previously expressed by Ukrainian linguists, that the vast majority of surnames (both matronymic and patronymic) that come from Ukrainian variants of Christian names are formed with the help of the suffixes **-енк- (-єнк-)** and **-ук (-юк)**. According to the frequency analysis, suffixes **-енк- (-єнк-)** form the word-forming structure of 45 surnames, while suffixes **-ук (-юк)** – 39 surnames.*

Keywords: *Ukrainian anthroponym, anthroponym microsystem, matronymic surnames, patronymic surnames, Ukrainian variants of Christian names.*

**Стаття надійшла до редколегії 20.01.22
Рекомендована до друку 14.02.22**

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

СИНТАКСИС

УДК 811.161.2'367

[https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).44-53](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).44-53)

Сергій Різник, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
<https://orcid.org/0000-0003-3083-4543>

ГРАМАТИЧНІ ФОРМИ СУБ'ЄКТА В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Присвячено аналізу відмінкових форм, які реалізують суб'єктне значення в семантичній структурі простого речення. Зокрема розглянуто іменникові форми називного, кличного, родового, давального, знахідного й орудного відмінків на позначення агенса. Розглянуто граматичні функції агенса в різних відмінкових формах: підметову – у називному та кличному відмінках, функцію додатка – у родовому, давальному, знахідному та орудному відмінках.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речення, агенс, відмінок, підмет, суб'єкт.

Аналіз речення, спрямований від семантичного змісту до формальних засобів його вираження, потребує детального вивчення змістового наповнення відмінкових форм іменників як компонентів формально-синтаксичної структури висловлювання. Як відзначила свого часу Н. Шведова, представники різних нових напрямів, розділяючи і протиставляючи в реченні його семантичну й формальну характеристики, так чи інакше зіставляють відмінки, що беруть участь у побудові речення, з категоріями його семантичної структури [Шведова : 450]. Опис граматичного явища передбачає реєстрацію усіх типів форм (інваріантів), які можуть реалізувати це явище в мовленні. Отже й існування різного типу функцій відмінків, які перебувають у певних відношеннях один з одним, мотивує потребу їхньої семантичної кваліфікації, “що зводиться до виділення

значення відмінкових форм, відображення відношень між предметами, явищами, діями [Безпояско : 12].

Типологія відмінкових функцій, як зазначають дослідники, базується на розмежуванні денотативних і позиційних значень. Денотативні значення проєктуються характером семантичних розрядів сполучуваних іменників і є первинними для кожного відмінка, що називає об'єкти дійсності, тобто субстанцію, а позиційні значення, або функції, є вторинними і формуються під впливом морфологічних особливостей сполучуваних слів, їхнього місця у внутрішньосинтаксичній структурі речення, а також традиційної закріпленості цих значень за конкретними лексемами. Значення кожного відмінка зумовлює позиції, у яких він може виступати, тому позиційний аналіз відмінкових форм та їхніх функцій доцільно проводити в напрямі від значення до позиції [Безпояско : 13].

Парадигма словоформ, здатних виражати суб'єктну функцію, в українській мові охоплює весь набір безприйменникових відмінкових форм, розподіляючись на різновиди залежно від стосунку предикативної ознаки до її носія: суб'єкт дії, суб'єкт буття, суб'єкт стану, суб'єкт ознаки тощо. Зосередимо увагу на різновидах граматичних форм суб'єкта у семантико-синтаксичній структурі речення.

Суб'єкт у називному відмінку. Функція суб'єкта дії у двоскладному реченні з дієслівним предикатом реалізується через граему називного відмінка, форма якого усталена в структурі українського речення і в межах предикативного узгодження в дійсному способі не може бути замінена іншим відмінком. Наприклад: *Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає верхечки чорного лісу* (М. Коцюбинський).

У реченні агентивний називний відмінок характеризується граматичною позицією підмета, що перебуває у предикативному зв'язку з особовою формою дієслова. Семантична природа агенса зумовлює типове лексичне наповнення суб'єкта дії. Найчастіше це іменник на позначення істоти, особи, метафоризованого поняття чи предмета, що співвідноситься з активною дією як її

виконавець. Наприклад: *Палажка сиділа під хатою на призьбі й грілася на весняному сонці* (І. Нечуй-Левицький). У дуплі *вмощувалися на ніч білчата* (В. Іваненко). Яких-небудь чітких семантичних обмежень іменників на позначення речей, предметів чи абстрактних понять щодо їхньої здатності виступати в ролі агенса не помічено.

Називний відмінок, крім позначення активного суб'єкта як виконавця дії, може представляти в реченні суб'єкти буття, процесу, стану. Семантична природа його – в характеризуванні екзистенційності, процесуального, якісного, кількісного стану іменника з граменою називного відмінка, його якісної ознаки чи ознаки-відношення. Лексико-семантична реалізація в таких суб'єктів помітно ширша, ніж у суб'єкта дії, і, крім іменників на позначення істот, охоплює широке коло предметних понять. Наприклад: *Море тихо спить після п'яного шторму* (М. Трублаїні). *На холодних тарілках неясно чорніла печення* (М. Коцюбинський). *У лісі сніг лежить нерушений і дерева стоять у холодній зажурі* (В. Близнець). Дієслова на позначення стану як процесуальної ознаки не реалізують свою логіко-семантичну валентність в об'єктах-аргументах, що відображають відношення дійсності. Це здебільшого неперехідні одновалентні дієслова на позначення фізичного, фізіологічного, психічного стану, напр.: *Я стужився, о подайте катеринку, про гризоту вам заграю, про утому* (Ю. Андрухович). *Пишається над водою червона калина* (Т. Шевченко).

Суб'єкти буття, процесу, стану (якісного, кількісного, стану-відношення) прямо детерміновані відповідними категоріями предикатів і їхня відмінкова форма (називний відмінок) зумовлена здатністю вступати в предикативне узгодження з ознаковими словами: *І був вечір, і був ранок* (Біблія); *При самому березі вода була глибока* (І. Багрянний).

Суб'єкт у кличному відмінку. Іменник здатний виражати суб'єктну семантику також у формі кличного відмінка. У семантико-синтаксичній організації речення це потенційний суб'єкт, спонукуваний до виконання певної дії чи набуття стану. Суб'єктна функція вокатива реалізується в поєднанні з дієсло-

вами у формі другої особи на позначення імперативної дії. Ряд дослідників обґрунтовано надають вокативові статусу члена речення (підмета) [Потебня : 100–103; Тимченко : 3–17.; Кучеренко : 168–169; Вихованець : 138–143; Скаб : 12–13]. Семантико-синтаксичною особливістю вокатива є синкретизм адресатно-об'єктної і суб'єктної функцій, зумовлений різною позицією залежного аргумента щодо предиката – джерела спонукування і предиката потенційно реалізованої дії, до якої спонукається суб'єкт [Безпояско : 27]. У безпосередній предикативний зв'язок іменник у кличному відмінку вступає тільки з особовими формами дієслів і не передбачає у відповідній позиції ад'єктивних чи субстантивних девербативів. Наприклад: *Неси ж мене, коню, по чистому полю* (Т. Шевченко). *Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов* (М. Рильський). *Прощай, мій зошите! Спасибі тобі, друже, Що ти думок моїх не відцуравсь* (В. Симоненко). *Будь щаслива та здорова, чорноброва* (П. Воронько).

Суб'єкт у родовому відмінку. Семантично співвідносним із називним відмінком є придевербативний суб'єкт у родовому відмінку. Дослідники вбачають у формі такого родового відмінка похідний від придієслівного суб'єкта-підмета, який дублює семантичну функцію називного, заповнюючи валентну позицію віддієслівного субстантива [Курилович : 194–195; Бенвеніст : 156–164; Вихованець : 146–151]. Суб'єктна функція родового придевербативного, на думку деяких дослідників, є явищем ідентифікації його з називним в умовах актуального членування на комунікативному рівні мови і є наслідком функціональної транспозиції морфологічних форм: *Чулось невловиме дихання життя, рух земних соків* (М. Коцюбинський). Порівняймо: *Життя дихало; земні соки рухалися*.

Категорійний перехід дієслова в іменник супроводжується зміщенням суб'єктно-предикатних центрів, семантика яких знає змін у новій синтаксичній позиції. Переміщення предикативного центра у позицію теми (віддієслівний іменник у називному відмінку) закономірно надає атрибутивного відтінку залежному від нього іменникові в родовому відмінку на позна-

чення суб'єкта опредметненої дії. Порівняймо: *Шкода, що я 10-го повинний їхати... і через те не можу намиливатися, певне, добрячим співом Лисенківського хору* (Панас Мирний); *За задумом Яворського, виступ робітників Турківських заводів мусив стати поштовок до демонстрацій робітників у Самборі* (С. Чорнобривець); *Велике зворушення серед присутніх викликав виступ Костя* (О. Донченко).

Суб'єкт у давальному відмінку. Суб'єктну функцію вбачають у семантемі фізіологічного та психічного стану особи, на яку поширюється певна дія чи стан, що виникли незалежно від її волі, внаслідок певних умов чи ситуації. Ця семантика представлена у структурі речення формою давального відмінка, що перебуває у валентному підпорядкуванні предикатові. Наприклад: *І мені так схотілось почути, Білорусіє, мову твою* (В. Герасимчук). *Не нам на прю з Тобою стати! Не нам діла Твої судить!* (Т. Шевченко).

Семантико-синтаксичною ознакою давального агентивного дослідники вважають “обмеження сфери поширення дії чи стану їхнім носієм” [Андерш : 91]. В особі-носієві, представленій давальним відмінком, виражається залежна субстанція, до якої спрямовується дієслівна ознака, але не досягає її [Шахматов : 314].

Суб'єктні відношення виникають при співвіднесенні давального у функції суб'єкта стану, фізіологічних чи психічних відчуттів з дієсловами належати, подобатися, таланити, фортунити, щастити тощо: *Кімната, де йому належало жити до кращих часів, двома своїми вікнами виходила у глухий закуток двору* (М. Олійник). Давальний у функції пасивного суб'єкта послідовно виступає при іменних (прикметникових) предикатах на позначення властивостей, станів, відчуттів тощо. Це ад'єктиви *близький, властивий, дорогий, любий, належний, ненависний, обридлий, притаманний* тощо. Такі предикати-ад'єктиви зазвичай перебувають у предикативному зв'язку з іменником у називному відмінку, який у граматичній структурі перебуває в позиції підмета, а в семантичній – позначає об'єкт належності, співвіднесеності чи сприйняття: *Коли життя вам*

дороге, Кладіте зброю долі! (Л. Українка). *Анно, серце моє! Невже ж я такий ненависний тобі?* (І. Франко).

Суб'єкт у знахідному відмінку. Семантика суб'єкта фізичного стану може виражатися відмінковими формами знахідного безприменникового. Специалізація цього функційного типу характеризується повною нейтральністю суб'єкта щодо створення ситуації, у якій він перебуває. Суб'єкт фізичного стану, представлений знахідним відмінком, на семантичному рівні співвідносний (не тотожний) із суб'єктом, для якого репрезентативною формою є називний, пор.: *Селян лякало... ← Селяни лякалися...* Дієслово-предикат у силу валентного зв'язку передбачає при собі не граматично скоординований підмет-суб'єкт, а підпорядкований другорядний член, у якому поєдналися семантичні особливості суб'єкта і граматична позиційна роль об'єкта. У зв'язку з цим вмотивується одна із семантико-синтаксичних ознак функції суб'єкта фізичного стану – фінальна спрямованість, якої зазнає суб'єктний аргумент з боку предиката. Наприклад: *Когось на пісню раптом потягло* (С. Олійник). *Хому дуже цікавило і навіть непокоїло, як це в країні, де нема жодного моря, раптом править усім – адмірал* (О. Гончар). *Платона лихоманило і заливало потом* (М. Зарудний).

Дієслова, які передбачають при собі пасивний суб'єкт стану, становлять особливу семантичну групу на позначення внутрішнього стану особи, її відчуттів, переживань тощо, напр.: бентежити, веселити, відволікати, вражати, захоплювати, лякати, морозити, непокоїти, нудити, турбувати, цікавити і под. Здебільшого це двовалентні дієслова, лівобічну (підметову) позицію при яких зазвичай займають або займенники з формальним значенням виконавця дії (щось, воно, це і под.), або персоніфіковані іменники-неістоти, які по суті є причиною стану, вираженого дієсловом: *Валентина весь час була задумана, і, здавалось, їй щось мучило* (О. Досвітній). *Річ даремна, мене ніщо не веселить – Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить* (Л. Глібов). *Страх обхопив опришка такий, що він стрімголов хотів кинутися бігти* (Г. Хоткевич). *Ох, дійсно, жаль і сум нас обгорта, коли*

науку світлую, як день, на темну ніч химер змінити хтять!.. (Є. Кротевич).

Суб'єкт в орудному відмінку. Граматичним варіантом називного відмінка як виразника суб'єктної функції є також орудний безприменниковий. Ця форма реалізується в пасивних конструкціях у валентному зв'язку з дієсловами з постфіксом -ся типу будуватися, виконуватися, виховуватися, зводиться, прийматися, розсилатися, співатися, сприйматися, схвалюватися тощо. Наприклад: *Бойові порядки військ... зараз **сприймалися** Хомою, як одне нерозривне ціле* (О. Гончар). Орудний суб'єкта, на відміну від називного, перебуває при дієслові-предикаті в постпозиції, оскільки є правобічним компонентом валентного оточення дієслова. Валентна інтенція предиката значно слабша щодо такого суб'єкта, ніж у напрямку до суб'єкта в називному відмінку. Це зумовлено тим, що в пасивних конструкціях актуальною є насамперед інформація про саму дію, а вже потім про її джерело.

Розглянуті моделі показують, що в українському реченні семантичний суб'єкт може бути виражений усіма відмінковими формами в безприменниковій реалізації. Різноманітність форм і засобів вираження суб'єкта дозволяє іменникові та його еквівалентам реалізувати свою агентивну функцію в семантико-синтаксичному поєднанні з предикатами як суто дієслівної природи, так і його похідних виявів.

ЛІТЕРАТУРА

Андерш Й. Ф. Семантична структура безприменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. Київ : Наукова думка, 1975. 134 с.

Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ : Наукова думка, 1991. 171 с.

Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс, 1974. 448 с.

Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ : Наукова думка, 1987. 231 с.

Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. Москва : Изд-во иностр. лит., 1962. 456 с.

Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Ч. 1. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. 172 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I–II. Москва : Учпедгиз, 1958. 532 с.

Скаб М. С. Семантико-грамматическая структура украинского вокатива : автореф. ... канд. филол. наук. Киев, 1988. 17 с.

Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ : Вид-во ВУАН, 1926. 118 с.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. 2-е изд. Ленинград : Учпедгиз, 1941. 620 с.

Шведова Н. Ю. Дихотомия “присловные-неприсловные падежи” в ее отношении к категориям семантической структуры предложения. Славянское языкознание : VIII Междунар. съезд славистов (Загреб-Любляна, сентябрь 1978 г.). Москва : Наука, 1978. С. 450–467.

REFERENCES

Andersh, Y. F. (1975). Semantyczna struktura bezprijimenny-kovoho davalnoho vidminka v cheskiej i nimetskiej movakh. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Bezpoiasko, O. K. (1991). Imenni hramatychni katehorii. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Benvenist, E. (1974). Obshchaya lingvistika. Moskva : Progress (in Russian).

Vykhovanets, I. R. (1987). Systema vidminkiv ukrainskoi mo-vy. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Kurilovich, E. (1962). Ocherki po lingvistike: Sbornik statej. Moskva : Izd-vo inostr. lit. (in Russian).

Kucherenko, I. K. (1961). Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy: Morfolohiia. Vol. 1. Kyiv : Vyd-vo Kyiv. un-tu (in Ukrainian).

Potebnya, A. A. (1958). Iz zapisok po russkoj grammatike. Vol. I–II. Moskva : Uchpedgiz (in Russian).

Skab, M. S. (1988). Semantiko-grammaticheskaya struktura ukrainskogo vokativa. PhD thesis (Linguistics).Kyiv (in Russian).

Tymchenko, Ye. K. (1926). Vokatyv i instrumental v ukrainskii movi. Kyiv : Vyd-vo VUAN (in Ukrainian).

Shahmatov, A. A. (1941). *Sintaksis russkogo yazyka*. Lenin-grad : Uchpedgiz (in Russian).

Shvedova, N. Yu. (1978). Dikhotomiya “prislovnye-neprikladnye padezhi” v ee otnoshenii k kategoriyam semanticheskoi struktury predlozheniya. *Slavyanskoe yazykoznanie : VIII Mezhdunar. s’ezd slavistov* (Zagreb-Lyublyana, Sept. 1978) (pp. 450–467), Moskva : Nauka (in Russian).

Serhii Riznyk, PhD, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Subject grammar forms in the semantic-syntactic structure of a sentence

The article is devoted to the analysis of case forms that implement the subjective meaning in the semantic structure of a simple sentence. The attention is paid to the noun forms of the nominative, vocative, genitive, dative, accusative and instrumental cases of an agent in the Ukrainian sentence. The grammar functions of an agent in different cases are considered, i.e. of a subject in the nominative and vocative cases, of an object in the genitive, dative, accusative and instrumental cases.

Background. *The analysis of the sentence semantics involves the study of the interaction between its semantic and formal layout. The interrelation between sentence semantic and syntactic structures reveals formal models of predicative grammar constructions.*

Purpose. *The analysed models with subject syntaxemes denoting an agent, an experiencer, an actor, quantity, quality, and a location enable linguists and language learners to determine the grammatical means of expressing substantive (subject) semantics.*

Methods. *In the study of grammatical forms of subject syntaxemes, the structural method is used, in particular, the methods of sentence model transformation and component analysis. In a number of cases, these techniques helped to reveal that a substantive syntaxeme with subject semantics, expressed in the indirect (genitive, dative, accusative, instrumental) case, is regularly transformed into a subject syntaxeme in the nominative case in the grammatical position of the subject.*

Results. *The grammar models considered in the article demonstrate that the semantic subject of the Ukrainian sentence can be expressed by all case forms without preposition. The variety of forms and means of subject expression allows the noun and its equivalents to realize their agent function in a semantic-syntactic combination with predicates of both verbal and its derivative forms (noun, numeral, adjective, adverbial) nature.*

Conclusion. *The main grammar form of expressing subjectivity is the nominative case combined with a predicate of action, state, process, quantitative, qualitative or locative feature. The vocative case regularly denotes the subject of addressed speech, the other morphological forms of subjects (genitive, dative, accusative, instrumental) have a much narrower application in the Ukrainian sentence.*

Keywords: *semantic-syntactic sentence structure, substantial syntaxeme, agent, case form, subject.*

Стаття надійшла до редколегії 14.04.22

Рекомендована до друку 12.05.22

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

КОНЦЕПТОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'37'373.2:801.8"15/16"
[https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).54-78](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).54-78)

Олександр Богомолець-Бараш, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
<https://orcid.org/0000-0001-9646-2127>

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ КОНЦЕПТУ ЄВРОПА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Проаналізовано засоби об'єктивації концепту ЄВРОПА в українській мові XVI–XVII ст., зокрема аргументовано актуальність його діахронного вивчення, побудовано номінативне поле названого концепту, що містить ядро, приядрову частину та периферію, встановлено перші дати фіксації слова-імені концепту ЄВРОПА в українських пам'ятках цього періоду, виокремлено інші вербалізатори концепту (назви європейських країн / міст / їхніх мешканців), окреслено обсяг його семантичного простору, з'ясовано динаміку наповнення семантичних полів, виявлено комбінаторні особливості лексем, а також інтерпретовано мовні та позамовні контексти їх уживання.

Ключові слова: *концепт, ЄВРОПА, мовна картина світу, топонім, ойконім, катойконім, етніонім, номінативний простір концепту, семантичний простір концепту.*

Концепт ЄВРОПА натеper є актуальним і значущим складником концептуальної картини світу українців. Уже досліджено певні аспекти його вербалізації як у синхронії [Яворська; Мислива-Бунько, Трач; Богомолець-Бараш 2019], так і в діахронії [Прихода; Веретейченко; Богомолець-Бараш 2021]. У пропонованій статті ми хочемо поглибити діахронний аспект вивчення концепту ЄВРОПА, оскільки саме ретроспективний погляд на концепт дозволяє розкрити його сутність, об'єктивно оцінити процеси його формування.

У нашому дослідженні ми поставили за мету з'ясувати особливості становлення концепту ЄВРОПА і, відповідно, ви-

явити засоби його об'єктивації в українській мові XVI – першої половини XVII ст.

Змістове наповнення терміна *концепт* у XVII ст. Спробуймо простежити, як розуміли *концепт* у межах досліджуваного нами періоду. О. Ніка зазначає, що для староукраїнського книжника слово *концепт* було відоме передусім за науковими текстами в значенні “поняття”. Саме так тлумачить цю лексему І. Гізель у латиномовному трактаті з логіки [Ніка : 211–212]. Змістове наповнення відповідного поняття складалося під впливом середньовічних філософських поглядів. Ідеться про логіків-концептуалістів Т. Гоббса, П. Абеляра, В. Оккама, які й увели термін *концепт* (від лат. *conceptus* – ‘схоплювання’). На їхню думку, “загальне існує в речах (*in rebus*) і виявляється у мовленнєвих актах”, що “відзначає середньовічний характер мислення, тісно зв’язаного з ідеєю втілення Слова і тим самим таким, що забезпечує розуміння речей і їхніх зв’язків” [цит. за Ніка : 212].

“Словник російської мови XVIII ст.” засвідчує, що на початку XVIII ст. концепт уживали у двох значеннях: “1. Лат. *conceptus*, через пол. *koncept*. Мнение, представление о чем-л.; замысел, проект...; 2. Лат. *conceptum*, через пол. *koncept*, нем. *Concept*. Краткая записка, выписка; черновик письма, деловой бумаги... || Низший сорт писчей бумаги, используемой для черновиков” (Сл., 10).

Водночас у тогочасних поетиках і риториках закріпилося вужче розуміння *концепту* як *прийому концептизму* (стилістичної категорії бароко): неочікуваність, нонсенс як гнучкість розуму і риторична майстерність поєднувати протилежне, суперечності (характеристика барокової естетики) [Ніка : 212–213].

З погляду сучасної концептології розуміємо концепт як згусток певних понять і уявлень, отриманих людиною впродовж життя, який вербалізується різними мовними засобами, що формують його номінативне поле, яке має комплексний характер і включає в себе різні групи лексики, тобто сукупність номінацій та інші мовні одиниці” [Вільчинська : 115].

Погоджуємося, що концепт “синтезує в собі лексикографічну й енциклопедичну інформацію, у його семантиці зливаються

денотація і конотація, “найближче” й “найвіддаленіше” значення слова. Основною власне лінгвістичною характеристикою концепту є його закріпленість за певним способом мовленнєвої реалізації. Із визнанням концепту планом змісту мовного знака впливає, що він включає в себе, окрім предметної (поняттєвої) і психологічної (образної та ціннісної) співвіднесеності, всю комунікативно значущу інформацію: внутрішньосистемну, прагматичну, етимологічну тощо” [Монахова : 272].

У цьому визначенні наголошено на трьох основних компонентах концепту (поняттєвому / образному / ціннісному), які виокремлюють більшість дослідників: Ю. Степанов, С. Воркачов, В. Карасик, Г. Слишкін, А. Приходько, І. Голубовська й ін.

Для аналізу концепту вдаються до різних методів, зокрема до моделювання номінативного (форма концепту) і семантичного (зміст концепту) просторів. Результатом першого є формування номінативного поля (яке поділяється на ядро й периферію), а другого – виокремлення семантичних полів на підставі узагальненої семантичної структури аналізованих слів. Форма концепту (вербальне вираження) – номінативний простір, який охоплює систему номінацій: передусім лексичні, фразеологічні та синтаксичні одиниці – знаки, які слугують засобами активації концепту; це відкрита система номінацій, а тому всіх засобів зафіксувати неможливо. Зміст концепту – семантичний простір номінацій концепту – формує система семантичних ознак; у межах семантичного простору, відповідно до семантичних особливостей номінацій, виокремлюють семантичні поля (СП) (для концептів зі складною багаторівневою структурою – субполя (ССП), мікрополя (СМП)) (див., напр., [Ястремська : 76–77]). Як зазначає Л. Лисиченко, “відносно повний зміст концепту відбивається в мовній картині світу не тільки ключовим словом, а цілим семантичним полем, що співвідноситься з ним” [Лисиченко : 12].

Джерела дослідження. Мовне наповнення концепту ЄВРОПА вказаного періоду ми досліджували переважно на матеріалі “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” та картотеки цього словника, яка зберігається в Інсти-

туті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові. Досліджувані тексти українських пам'яток XVI–XVII ст. дозволяють окреслювати нові аспекти в мовній картині світу українців [Дидик-Меуш, Слободзяник], реконструювати їхню суспільну та індивідуальну мовну свідомість [Гнатюк], вивчати динаміку лексики української мови [Гриценко], її прийменникову систему [Гайда] тощо.

Варто зауважити, що словник не фіксує в реєстровій частині власних назв, зокрема топонімів, які, з огляду на предмет дослідження, цікавлять нас передусім. Утім, їх можна простежити в контекстах слововживання, поданих у словнику та картотеці як ілюстрації до інших лексем. Отже, застосовуємо контекстуальний аналіз словникових статей і метод суцільної вибірки.

Водночас ми залучили до дослідження художні тексти розгляданого періоду, зокрема поетичні твори кінця XVI – середини XVII ст. (УП-1, УП-2).

Ілюстративний матеріал у статті подаємо в мікроконтекстах (мінімальне оточення одиниці, у якому вона реалізує своє значення) та макроконтекстах (значне за обсягом оточення, за допомогою якого можна визначити функцію одиниці в тексті загалом). Ураховуємо й комунікативний аспект, згідно з яким контексти поділяють на мовні й позамовні (доклад. див. [Дидик-Меуш : 94–98]).

Особливу увагу звертаємо на сполучуваність як комбінаторно-когнітивне явище, зокрема на такі її підвиди: синтаксичну, лексико-семантичну та стилістичну. Як відзначає Г. Дидик-Меуш, “семантичний спектр [багатозначного] слова, встановлений у контексті, у сполученні, часто відрізняється від зафіксованого у словниках. Для історика мови контекст – пріоритетна і головна умова для дослідження” [Дидик-Меуш : 93].

У структурі концепту ЄВРОПА виокремлюємо номінативний і семантичний простори.

І. Ядрову частину номінативного поля концепту ЄВРОПА XVI–XVII ст. формують:

- 1) ключове слово-ім'я концепту – гіперонім *ЄВРОПА*;
- 2) гіпоніми – назви країн (хороніми) і міст (ойконіми), що належать до європейської ойкумени;

3) деривати: прикметники, похідні від назв європейських країн / міст (у складі ад’єктивно-субстантивних словосполук (далі – АСС)); назви мешканців населених пунктів Європи (ка-тойконіми), європейських народів (етноніми).

II. До приядрової зони належать:

4) прислівники (у загальному значенні “по-європейськи”);

5) антропоніми (та їхні деривати) на позначення європейців;

III. Периферію концепту становлять міфоніми, що репрезентують духовну спадщину Європи.

У семантичному просторі концепту виокремлюємо семантичні поля:

1) СП “Матеріальна культура”; 2) СП “Людина. Соціум”; 3) СП “Духовна культура” (ССП: “міфологія” / “релігія” / “наука та освіта” > СМП “іноземні мови”); 4) СП “Географія”. 5) СП “Історія”.

I. Ядрова зона. На основі “Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.” (випуски 1–17), його картотеки, а також поетичних текстів цього періоду ми виокремили ряд значущих вербалізаторів концепту ЄВРОПА; ці лексеми / словосполуки становлять ядрову частину номінативного поля аналізованого концепту та формують його семантичний простір.

1. *Ключове слово концепту – Європа.* Найпершу фіксацію хороніма *Європа* простежуємо на титульній сторінці “Грамматики доброглаголиваго еллинословенскаго языка”, відомої як “Адельфотес” (складена 1588 р., видана 1591 р. у Львівській братській друкарні двома мовами: грецькою і староукраїнською). На титульному аркуші зображено герб Львова й додано восьмирядковий вірш, у якому звеличено княже місто: *Знаменіє тезоименитаго князя Льва град сей маєть. Єго же има по всей Європїи російській ро(д) знаеть* (КСУМ: Адел.; Просф., 61). Варто зазначити, що прикметник *россійській* тоді не означав належності до Росії. У XV–XVII ст. українські книжники й високі церковні ієрархи почали вживати термін *Росія* на позначення Русі, а русини (українці та білоруси) називали себе *російським / роським народом*, на відміну від “русских” московитів (доклад. див.: [Півторак : 87]).

До перших писемних фіксацій топоніма належать і записи острозьких кліриків: *Турци... головоу и клейноть всего хр(с)тіанства зневолили, стє(р)ли, ворота до всеи європы итворили* (КСУМ : Ист.фл.син., 52 зв.¹, 1598). Європа тут виступає осередком християнства, що зазнає ворожого наступу турків-мусульман.

У значенні території назва *Європа* фігурує в біблійному контексті: *Іафетъ молодшій снѣ носевъ. на заход слнца и на полунощи оу європѣ широко пановаль* (КСУМ : Крон., 9 зв.). Йдеться про трьох Ноевих синів (Сима, Хама, Яфета), від яких походять усі народи світу (зокрема, від Яфета – Європи).

Інформацію про географічний поділ Європи зафіксовано в іншому уривку з цієї пам'ятки: *Дѣлит Європу w(m) вѣсходу слнца, рѣка танаисъ w(m) полудна межиземное море* (КСУМ : Крон., 56 зв.). Маркерами, що відділяють Європу від інших частин світу, виступають гідроніми *танайсѣ* (давньогрецька назва нижньої течії річки Дон та річки Сіверський Донець) та *межиземное море* (Середземне море).

У поетичній збірці, яку уклав Софроній Почаський, “Парнасс, альбо Сад умѣтности вторый”, один із поетів, оспівуючи знання історії, зазначає: *Європу тот, Азію з Африкою змѣрить, Котрій розум в широкіх гісторіях ширить* (УП-2, 184). Прикметним тут є зіставлення Європи з іншими частинами світу, що свідчить про те, що Європа вже в першій половині XVII ст. становила органічний складник мовної картини світу українців.

А в українському перекладі лицарської поеми італійського поета Торквато Тассо “Звільнений Єрусалим” оспівано чесноти європейців: *О, како мужественный, како уродивый, / Яко ест хрборницкий (=лицарський) [люд], что Европа дает!* (УП-2, 530).

Зазначені контексти репрезентують СП “Історія” та “Географія”.

2. Гіпоніми. Численну групу вербалізаторів розгляданого концепту становлять назви а) європейських країн (хороніми), б) міст (ойконіми) (далі подано зафіксовані словоформи в пев-

¹ Зв. (тут і далі) – звід.

них відмінках із відповідними прийменниками), в) катойконіми / етноніми у значенні хоронімів (метонімічне перенесення назв мешканців країни чи етнонімів на назви країн):

а) в *Англій* ‘Англія’ (КСУМ : Розм., 49–50 зв.), *з(ν) Англійи* (КСУМ : Розм., 43 зв.), *и(з) англией* (КСУМ : Крон., 37 зв.); в *гишпании* ‘Іспанія’ (КСУМ : Розм., 2–2 зв.); *Италія* (УП-2, 550); *Литва по(с)политє* ‘Литва’ (КСУМ : Кр.Стр., 57 зв.); *въ Нидерляндєхъ* (КСУМ : Розм., 2–2 зв.); *Рим* (СЛУМ, 10, 101), *до Рыму* (КСУМ : Перест., 45 зв.); *оу флоренційи* ‘Флоренція’ (КСУМ : Ист.фл.син., 37 зв.); *ве Франциши, з(ν) Франційи* (КСУМ : Розм., 2–2 зв.; 43 зв.), *в франъциши* (КСУМ : Кр.Стр., 52 зв.), *з Франційи* (СЛУМ, 10, 101), *в ышпанъги* ‘Іспанія’ (КСУМ : Кр.Стр., 52 зв.);

б) *в(ν) (до) Антверпнійи* ‘Антверпен’ (КСУМ : Розм., 61 зв.; 36 зв.); *в’ Брүжє’аѣ* ‘Брюссель’ (КСУМ : Розм., 43 зв.); *в велани* ‘Веллан – комуна у французьких Альпах’ (КСУМ : Розм., 70–70 зв.), *Въдєнь (Видєнь)* (УП-2, 127); *ве Къданску, зо Къданьска* (ТУ : 225), *Рим* (СЛУМ, 15, 101), *до Рыму* (КСУМ : Перест., 45 зв.); *з (оу) ферари / ферарійи* ‘Феррара, місто в Італії’ (КСУМ : Ист.фл.син., 37 зв.);

в) *з Болгары* ‘Болгарія’ (СЛУМ, 3, 16); *въ венгрєхъ* ‘Угорщина’ (КСУМ : Кр.стр., 51–51 зв.); *ве влошєхъ* ‘Італія’ (КСУМ : Розм., 2–2 зв.), *во Влошєх* ‘Італія’ (СЛУМ, 17, 40); *до Немець* ‘Німеччина’ (КСУМ : КЛ, 80), *и з(ν) Нгъмець* ‘Німеччина’ (КСУМ : Розм., 43 зв.); *зъ Сербами* ‘Сербія’ (СЛУМ, 3, 16).

Переважну більшість наведених лексем засвідчено у формах місцевого та родового відмінків, які можна схарактеризувати як типові синтаксичні позиції вживання іноземних топонімів у староукраїнських пам’ятках. У вказаних вище сполуках прийменники позначають: 1) напрям руху мандрівників (прийменник *з* + Р.в.): *ω(т)кудь идєшь изали з замора: идү з(ν) Франційи / з(ν) Англійи / и з(ν) Нгъмець* (КСУМ : Розм., 43 зв.), (*сь / до* + Р. в.): *А гдєбы, еще не утекаючи съ Кракова до Острога, ехаль до Рыму...* (СЛУМ, 17, 101); 2) кінцевий пункт мандрівок (прийменник *в* + М.в.): *...з вло(с)ки(х) сторо(н) выгна(л), с которы(х) єдны в ышпанъги, другые в франъциши встѣли...* (КСУМ : Кр.Стр., 52); 3) місце перебування / розташування: *мєшкаючого*

в" *Антверпії* (КСУМ : Розм., 2–2 зв.); 4) адресу відправника (отримувача) кореспонденції: *листъ, з Риму писаний, зь новинами* (КСУМ : АрхЮЗР, 1/І, 479); 5) походження особи: *Єлена ... была родо(м) и(з) англией, нево(л)ница Коста(н)тина ве(ли)каго цѣсара...* (КСУМ : Крон., 37 зв.)

У хроніках зафіксовані й історичні назви сучасних країн, напр.: *Галлія > Франція... тегнули до га(л)лиц (которую тепер францыєю зовемо)...* (КСУМ : Кр.Стр., 39 зв.)

Можемо простежити, як відбувалася мандрівка українців Європою: *Але неблизкую мели дорогу, где муселисмы великихъ праць и трудностей подняти, и, за помочью Божою, доехали есмо Риму въ семь недѣль, съ Кракова выехавши, спешно и уставично едучи* (КСУМ : АрхЮЗР, 1/І, 482, Рим, 1595 р.) Далі описано їхнє життя в Римі: *Мешкане, палаць, дано намъ недалеко замку его милости, охендонжне обитемъ и всякими потребами украшоный, достатки тежъ вси, што одно кольвекъ до живности належить, зь ласки его милости маемъ* (КСУМ : АрхЮЗР, 1/І, 482).

Деякі з топонімів уживано частіше, окремі ж зафіксовано лише в одному-двох контекстах. Наприклад, *Рим* пам'ятки XVI–XVII ст. документують системно й у різних контекстах, найчастіше – релігійному (Рим як осердя католицизму; спротив союзу з Римом – унії): *...окружили всѣ предѣла латинские, Венецкую державу, Рим, во Влошех...* (СЛУМ, 15, 101, 1608–1609 рр., І. Вишенський). Цікаво, що в латинському ('католицькому') Римі видруковано календар руською мовою: *И пишет Потей в тых же остатных книжках своих нынгишных о новом календару, который есте в Рымъ по руску выдруковавши, принесли з Рьму, хвалячи той богопротивный календар, якъ естъ добрый и вельми потребный* (КСУМ : Перест., 45, Львів, 1605–1606).

Затятий противник католицизму та унії Захарія Копистенський у полемічному творі "Палінодія, або книга оборони" визнає, що українці здобувають науку в католицькій Європі, хоч це й не робить із них католиків: *И мы Россове, если для наукъ въ краи Нѣмецкїи удаемя... по Грецкїй разумъ удаемя, гдѣ якъ свое власное, заходнимъ отъ Грековъ на часъ котороткїи*

повъреное, отбираемо, зъ ростропностю еднакъ сметье от-метуемо, а зерное беремо, уголе зоставуемо, а золото выймуемо (КСУМ : Коп. Пал., 900–901).

Такої думки дотримувався й Іов Борецький: *так иж Русь, посполитовавшись з ними, позавидѣли их обычаем, их мовѣ и наукам, и не маючи своих наукъ, у науку рымскіе свое дѣти давати почали, которые за науками и веры навыкли* (КСУМ : Перест., 26 зв.).

Як свідчать проаналізовані тексти, у XVI ст. Рим був потужним освітнім центром Європи: *А гдѣбы, еще не утекаючи съ Кракова до Острога, ехаль до Риму, знашоль бы тамъ не одного Клявиуша, который бы его математики научиль* (СЛУМ, 17, 101, 1559 р.) Українська традиція здобувати вищу освіту в найкращих університетах Європи відома ще з часів середньовіччя (доклад. див.: [Нудьга : 108–152]).

Рим фігурує, зокрема, й у цікавій приказці: *Не все то теды Перунъ, што зъ Риму гремитъ* (КСУМ : Коп. Пал., 667).

Якщо Рим виступав осередком духовної культури, то Антверпен – матеріальної. Як і в XVII ст., так і зараз Антверпен – потужний торговельний центр Європи, одне з найбільших портових міст, куди стікаються товари з усього світу. Їхнє розмаїття підкреслює купець, описуючи покупцеві асортимент товарів: *але то тылко / тобѣ твердити могу / любо будешъ шукати / во всѣхъ крамахъ / антверчєского мѣста / не знайдешъ такого / которые бы тобѣ // подобный / ровный / зо мною указаль* (КСУМ : Розм., 55–55 зв.).

Прикметно, що СП “Духовна культура” та “Матеріальна культура” подекуди нашаровуються одне на одне, що підтверджує тезу про поліплощинність семантичних полів (доклад. див.: [Гриценко : 35–36, цит. за Ястремська : 148–149]). Напр., торговець на ринку рекламує як харчові продукти, так і іноземну літературу: *маю тежъ доброє мєсо / добрыи рыбы / и добрыи селе(д)цы / ку тому доброє масло / и тежъ сыры добрыи / виєляко(г) рожсаю / хочешъ купити добрую шапкѣ? / Або книжкѣ зацнѣю / францѣзкѣ? / Або нємєцкѣ? / Або латинскѣ? / Або неписанѣю*

(КСУМ: Розм., 26 зв.). Чи не схоже на сучасні тенденції об'єднання книжкових крамниць із продуктовими?

Як перифразу іноземних (зокрема, європейських) країн можна тлумачити лексему *Заморе* ‘заморська країна’: *ω(t)кудь ідеєш изали з замора: иду з Франції* (кінець XVI ст.) (СЛУМ, 10, 101). У цьому контексті заморська країна – це Франція.

3. *Ад'єктивно-субстантивні словосполуки*. З погляду лексичної сполучуваності (комбінаторики) виокремлюють численну групу номінаційних ад'єктивно-субстантивних словосполук (АСС), які позначають різні галузі життя та діяльності українського суспільства XVI–XVIII ст. На основі текстів пам'яток цього періоду Г. Дидик-Меуш виокремила найбільші групи номінаційних АСС, зокрема, “Географічні назви” (див. словник “Українські краєвиди XVI–XVIII ст.”), “Адміністративно-територіальні назви”. До останніх дослідниць відносить найменування країв (переважно європейських), земель, які виникли завдяки широкій сполучувальній здатності субстантива *земля* (*земля*): “*земля Венгерская* ‘Угорщина’ (1659); *земля Саская* ‘Саксонія’; *земля Баварская* ‘Баварія’; *земля Британская* ‘Англія’; *земля Французкая* ‘Франція’; *земля Инфлантская* ‘Швеція’; *земля Гишпанская* ‘Іспанія’; *земля Руская* ‘Україна-Русь’; *земля Московская* ‘Московія’; *земля Шоцкая* ‘Шотландія’ / *земля Шкоцкая* ‘Шотландія’ (1656–1671 рр.); *земля Шлонская* ‘Сілезія’; *Речь Посполитая* ‘Польська держава’ і ‘міська громада’ та ін.” [Дидик-Меуш : 286].

Можемо доповнити групу наведених вище АСС іншими субстантивами: *антверческого мѣста* ‘Антверпен’ (КСУМ : Розм., 55–55 зв.); *Венецкихъ границъ* (КСУМ : Коп.Четв., 75), *Венецкую державу* ‘Венеційська республіка’ (СЛУМ, 17, 40); *до волоских границъ* ‘Волощина, Румунія’ (КСУМ : МИВР, 322, 1630 р.); *до краєвъ влоскихъ* ‘Італія’ (КСУМ : Ист.фл.син., 36 зв.); *краєвъ сербскихъ и бѹлгарски(х)* (КСУМ : Ист.фл.син., 53–54 зв.); *з вло(с)ки(х) сторо(н)* ‘Італія’ (КСУМ : Кр.Стр., 52); *въ Купрско(м) островъ* ‘Кіпр’ (КСУМ : О обр., 27); *въ страны италійскія* ‘Італія / Римська імперія’ (КСУМ : Проп. Д., 19); *земли мвлдавскои* ‘Молдова’ (КСУМ : ДВВ II, I); *Краина Не-*

мецка (УП-2, 528); *въ краи Нѣмецкіи* (КСУМ : Коп.Пал., 900–901); *земли немецкой* (КСУМ : Ист.фл.син., 51 зв.); *в коронѣ Полско ‘у Польщі’* (КСУМ : Перло, 4 зв., Чернігів, 1646 р.); *Римской столиці* (КСУМ : Ист.фл.син., 469 зв.); *са(с)кие краины ‘Саксонія’* (КСУМ : Кр.Стр., 34); *в шве(д)скои земли* (КСУМ : Перло, 4 зв.; УП-2, 427), *земля Угерская ‘Угорщина’* (УП-2, 127); *в угерском повѣтъѣ; на угорском королевствѣ* (УП-2, 126); *въ францу(з)ской земли* (СЛУМ, 17, 40).

Спостерегаємо випадки квазіомонімії: *волоский*, за нашими спостереженнями, стосується Волощини (Молдавського князівства) і є похідним від *волохи*, *волохове* (СЛУМ, 4, 211–212); цей ад’ектив зафіксовано у сполучі з іменником *земля (граници / краи)* (КСУМ : МИВР, 322, 1630 р.; Кр.Стр., 44 зв.); *влоский*, *влаській* походить від *влох ‘італієць’ / ‘Італія’* (у мн.) (СЛУМ, 4, 112–113) і пов’язаний з Італією: *Приспѣвши до славного Власькія земля Града Антенорова и се смотренієм нѣкоим вышняго обрѣтох нѣкоих от земля <...>* (УП-2, 199). У цитованому контексті йдеться про італійське місто Падуя (перифраза – Град Антенорів; від Антенора, легендарного засновника міста).

Як перифразу на позначення певної частини Європи можна тлумачити АСС *краины заходниє: бовѣм африкане, арабове, маверитани, римлаєне, фра(н)цүзове, и га(л)ли, но(р)тмани..., не(м)цы, славаєне и литовские продкове, ча(с)то се там w тые краины заходниє акъ теплые, вча(с)не и богатые убегая(т)* (КСУМ : Кр.Стр., 3 зв.).

Іншу групу – на позначення європейських народів та їх представників – становлять АСС із субстантивами *народ*, *род* та інші: *народ англійский* (УП-2, 429); *обитателем венецьким* (УП-2, 200), *пановѣ Венецькихъ, панствѣ Венецькому* (КСУМ : Прич., 7); *италійских полчыц* (УП-2, 552); *род сикілійский ‘італійці’* (УП-2, 429); *италѣйском родѣ* (УП-2, 459); *царевича швецького* (УП-2, 539); *уго(р)скаа к(р)* [королева] (КСУМ : ЛТ, 164); *кроль французский* (КСУМ : Розм., 23–23 зв.).

До назв, які репрезентують СП “Географія”, належать також: а) гідроніми, що входять до складу АСС зі стрижневим компонентом *море*: *море Балтийское ‘Балтійське море’ = море Бал-*

тицкое = *море Прусское* (КСУМ : Кр.Стр., 58 зв.); *море Ишпанское* ‘Середземне море’ (КСУМ : Кр.Стр., 76 зв.) = *море Межиземное* (КСУМ : Крон., 56 зв.) = *море Межиземское* (КСУМ : Крон. 25–26 зв.) = *море Медиааланское* = *море Сицилійское* (КСУМ : Крон., 27–28 зв.) (доклад. див. [Дидик-Меуш, Слободзяник : 198–207]); б) ороніми, до складу яких входить опорний іменник *гора*: *гори Алпійские* ‘Альпійські гори; Альпи’ (КСУМ : Гр.Сл., 195), *гори Пиринійские* ‘Піренейські гори; Піренеї’ (КСУМ : Гр.Сл., 195) (доклад. див. [Дидик-Меуш, Слободзяник : 67–69]).

Деякі географічні об’єкти названо непрямо (за допомогою перифраз) чи неточно (їхнє значення можна встановити з контексту): *море въ Немцахъ* ‘Балтійське море’ (КСУМ : КЛ, 87), *окіанъ Нѣмецкій* ‘імовірно, Північне море’ (КСУМ : Перло, 3–3 зв.).

Пам’ятки документують назви окремих об’єктів ландшафту європейських країн: *и въ французской земли есть рѣкъ(а) роданъ, котóрой такáа есть мóць и гвалтóвность* (СЛУМ, 17, 40).

Група АСС “Предмети матеріального побуту” входить до СП “Матеріальна культура”. Це назви відомих предметів європейського побуту: *са(б)ля вго(р)ская* ‘угорська’ (ТУ : 106), *шкло бенецкое* ‘венеційське, виготовлене у Венеції’ (КСУМ : АрхЮЗР, 3/IV, 123, Володимир, 1649 р.) / *шкло венецкое* (КСУМ : АрхЮЗР, 3/IV, 96, Луцьк, 1649 р.), *кгермачокъ бѣтъцкій* <албо муравский> ‘віденський, привезений із м. Відень’ (КСУМ : АЮЗР, II, 242, XVII ст.), *кресло кгдањское* (там само), *стóлик флядровый* ‘фландрський = фламандської роботи’ (там само), *флаендрская фарба* ‘фламандська фарба’ (КСУМ : Розм., 49–50 зв.), а також численні назви інших реалій торгового обігу.

СП ‘Духовна культура’ (СП ‘Освіта / наука’, СМП ‘Іноземні мови’) представлено групою АСС “Іноземні мови” з опорним субстантивом *азыкъ (мова)*: *языком волоскимъ* (КСУМ : Перрест., 38 зв.); *азыка вло(с)ко(г)* (КСУМ : Кр.Стр., 86 зв.), *Полскимъ языкомъ* (КСУМ : Коп.Пал., 665); *мова французская* (КСУМ : Проп.р. 24–25 зв.); *языковъ чужозе(м)ских* (КСУМ : Перло, 4 зв) тощо. Прикметно, що знання європейських мов уможливило паломництво у святі місця: *Постигл еси азиков*

въжєствїє многих / Латинского, Влаского, и Греков оубоги(x) / И потим а(ж) до Римоу достиже самого / тѣла Петра и Павла навѣдил стѣо (КСУМ : Анаф. XII, 21, Венеція, 1641). Цікавим є співвідношення іменників *мова* і *вимова*: в одному випадку вони є омонімічними: *розмаитую розныхъ націй вымову* (КСУМ : Розм., 3 зв.), а в іншому *вимова* має значення ‘своєрідний характер вимови, властивий певній мові’: <...> *то ес(т) мѡва и вы-мова французскаа: то цвѣтъ і вздѡба шла(x)ты // и дворановъ* (КСУМ : Проп.р. 24–25 зв.; СЛУМ, 5, 213). Утім, якщо звернутися до першої половини цієї цитати, то конотація зазначеної АСС різко змінюється на негативну: *Єдна(к) такъ бри(д)каа нашего вѣкоу естъ нецнота, ижъ на оулицы нѣчого частѣй не почуе(ш) на(д) блюзнурство* <...> (там само). Знання французької мови й відповідний акцент (пор. з модою на французьку, поширеною в XVIII ст. у дворянських аристократичних колах), очевидно, були маркерами, хоча й освічених, але засуджуваних у творі католиків (комунікативний контекст).

4. *Катойконіми*. У проаналізованих нами джерелах зафіксовано багато катойконімів (назв мешканців європейських країн/міст) та етнонімів, які репрезентують розмаїття європейських народів, їхні історичні контакти та відносини. Наводимо список зафіксованих лексем за абеткою: *ангелчикъ (англійчикъ)* ‘англієць’ (СЛУМ, 1, 105), *а(н)ге(л)чикъ* (КСУМ : Кр.Стр., 10 зв.), *анкглики* ‘англійці’ (УП-2, 539; 552); *авинчіки (авиняны)* ‘мешканці Афін’ (СЛУМ, 1, 147); *болгаринъ* (СЛУМ, 3, 15–16); *брукселчикъ* ‘житель Брюсселя’ (СЛУМ, 3, 77); *венгры (венгринъ)* ‘угорці’ (СЛУМ, 3, 225–226), *ве(н)кгрове* (КСУМ : Кр.Стр., 68 зв.); *венеты* ‘венеціанці’ (СЛУМ, 3, 226); *влохъ* ‘італієць’ (СЛУМ, 4, 112–113), *влошка* ‘італійка’ (СЛУМ, 4, 113); *волохи / волохове* ‘жителі Молдавського князівства; молдавани, волохи’ (СЛУМ, 4, 211–212), *волошинъ* ‘молдаванин, волох’ (СЛУМ, 4, 215–216); *генуєнчикъ* ‘мешканець Генуї’ (СЛУМ, 6, 203); *гишпанъ* ‘іспанець’ (СЛУМ, 6, 211), *гишпанове* ‘іспанці’ (КСУМ : 1582 Кр.Стр., 26 зв.); *грекъ / грекини* ‘греки’ (СЛУМ, 7, 82); *голянданы* ‘голландці’ (УП-2, 429); *горваты* ‘хорвати’ (УП-2, 124); *гречанинъ / гречинъ / гречинъ / кгречинъ* ‘грек’ (СЛУМ, 7,

83); *гданциане, кгданциане* ‘мешканці Гданська’ (СЛУМ, 7, 133); *елиннъ* ‘грек’ (СЛУМ, 9, 45); *индерляньдовъ* (Р.в.) ‘нідерландці’ (КСУМ : АрхЮЗР, 6/І, 401); *италияны* ‘італійці’ (УП-1, 152–153), *италіаны* ‘італійці’ (УП-2, 550); *іспаны* ‘іспанці’ (СЛУМ, 13, 240); *лахъ* ‘поляк’ (КСУМ : ЛБ, 221, 1627); *нѣмецъ* (СЛУМ, 1, 105), *нѣмцѣ* ‘німці’ (УП-1), *немци* / *нѣмцы* / *нѣмци* (УП-2, 126–127); *Поляци* (КСУМ : Перест., 49–50 зв.); *по(р)тукга(л)чикове* ‘португальці’ (КСУМ : Кр.Стр., 26 зв.); *саксонове* / *сасове* ‘сакси’ (КСУМ : Кр.Стр., 34); *сербъ* (КСУМ : АрхЮЗР 6/І, 504); *словаки* (КСУМ : Кр.Стр., 39 зв.); *Французове* (КСУМ : Відп.ПО, 1105), *французы* ‘французи’ (УП-2, 552); *угре* ‘угорці’ (СЛУМ, 7, 82), *угры* (УП-2, 125); *чехи* (КСУМ : Кр.Стр., 90 зв.; Аз.В., 230; УП-2, 124); *харватъ* (КСУМ : ЛБ, 221, 1627 р.); *швайцары* ‘швейцарці’, *швайчары* (УП-2, 552); *шведове* (КСУМ : Кр.Стр., 47 зв.), *шотъ, шотове* ‘шотландці’ (шотландська імміграція в Речі Посполитій) (ТУ : 246, 259).

Як засвідчують наведені вище приклади, навіть у межах того самого твору / пам’ятки на одній сторінці трапляються графічні варіанти тих самих лексем: *англійчикъ* / *англіки*; *немци* / *нѣмцы* / *нѣмци*; *италияны* / *италіаны*. Цікавим явищем є метатеза: *индерляньдовъ* (Р.в.) від ‘нідерландці’.

Засвідчено синоніми на позначення народностей: *влохи* – *италияны*, *лахъ* – *полякъ*, *грекъ* – *елиннъ*, *индерляньди* – *голянданы*, *угре* – *венгры*. Найбільшу варіативність (фонетичну, словотвірну, лексичну) спостерігаємо в лексемах на позначення греків: *грекъ*, *грекени* / *гречанинъ*, *гречинъ*, *гречинъ*, *кгречинъ* / *елиннъ*.

У наведених прикладах системно виявляється й полісемія: наприклад, *нѣмецъ* має такі лексико-семантичні варіанти: 1. ‘Особа, яка належить до німецької національності, основне населення Німеччини’: *Зась што хлѣба бѣлого з’масло(м) заживае(т), акъ нѣмцѣ, такоє вѣт з голоду вмирае(т)* (КСУМ : Сак., 49). 2. ‘Німеччина (= держава)’: *море въ Немцахъ* ‘Балтійське море’ (КСУМ : КЛ, 87). 3. ‘Військо Німеччини’: *на завтрє знову нѣмцѣ иту(р)мовали...* (КСУМ : ЛТ, 169).

У масштабній хроніці М. Стрийковського (перекладена з польської на староукраїнську в перших десятиліттях XVII ст.:

українці цікавилися і захоплювалися цим літописом (див. [Купчинський : 5–6]) ідеться про походження європейських народів, їхні історичні контакти: *гоме(р) іафетовъ снѣ̄ другій / w(t) которого идуть нѣмцы* (КСУМ : Кр.Стр., 9 зв.–10); *та(м) тые краины помо(р)скиє и и(н)шиє которые тепер нѣмцы держат, вси были под(д)аныє полєко(м)* (КСУМ : Кр.Стр., 35 зв.); *завжды нѣмцы з словака(ми) сармата(ми) в прилегло(сти) и в спо(л)но(м) товариствє для спо(л)ны(х) грани(ц) мешка(ли)* (КСУМ : Кр.Стр., 39 зв.).

На користь того, що деякі зі згаданих народів сприймалися мовною свідомістю тогочасного українця не розрізнено, свідчать контексти, де різні катойконіми чи етнічними позначають єдине змістове ціле (власне європейців): 1) іспанців, італійців, голландців, французів, угорців: *зобравши немалый полкъ и купу людей розных наций, ку потребе своей... въ земли его королевское милости... мешкающихъ, то есть: гишпановъ, волоховъ, индерляндовъ, французовъ, венкгровъ и инъшихъ* <...> (КСУМ : АрхЮЗР, 6/1, 401); 2) французів, німців, греків: *Але – дай то, ижъ **Влоши** ('італійці') того замолчали (и) кзволи своимъ папезомъ! Ино **Французове** (ино) **Немцы**, ино **Грекове**, ино **геретикове**, явные неприятеле папезские* (КСУМ : Відп.ПО, 1105); 3) італійців, німців, англійців, литовців: *и ни встъ звыте(з)ства и рыце(р)ски(х) суе(т)носте(и) кривавобитные бои некто и(н)ши(и) не **вло(х)** ('італійці'), не **нѣмецъ**, не мо(с)квити(н),... ани **а(н)гел(л)чикъ** ('англійці') показова(л), вдно **лито(в)скиє княжата*** (КСУМ : Кр.Стр., 10 зв.); 4) німців, сербів, італійців: *...особливе чужозе(м)цовъ, **нѣмцовъ**, **Сербовъ**, **волоховъ**...* (КСУМ : ЛНБ, 5, II, 4060, 103).

СП “Людина. Соціум” репрезентують характеристики європейських народів: **Французы** – *гордые и непотягновленны, / Хваляциися, горди, алчни нарицають* (УП-2, 552).

II. Приядрова зона. 5. До приядрової частини відносимо *відапелятивні оніми й деонімізовані апелятиви*.

Апелятив уживався як власна назва (зворотний апелятивації процес – онімізація), таке прізвисько вказувало на походження людини – приміром, Ян, філософ і ритор, родом із Парижа:

А такъ кгда ся были южъ встѣ на то(м) съборѣ згромадили выбрали промежи себе захо(у)дници философа и рытора... великого красомовцу... аена парижанина (КСУМ : Ист.фл.син., 37).

Цікавими є okazіоналізми, похідні: а) від топоніма; б) від антропоніма: *альякантъ* (*алакантъ*) ‘сорт вина’ (походить від назви іспанського міста Аліканте) (СЛУМ, 1, 101) та *бартоль* ‘книги, написані італійським письменником-єзуїтом і проповідником Даниїлом Бартолем’ (початок XVII ст.) (СЛУМ, 2, 24). Прикметною особливістю цих новотворів є апелювання – перехід від статусу власної назви (антропоніма) до загальної (апелювання).

б. До приядрової частини належать *прислівники*, які позначають спосіб висловлення іноземною мовою: *по англєску* ‘по-англійськи’ (КСУМ : Розм., 4 зв.); *по влоски* (КСУМ : ОЛЗ, 156), *по влоску* (КСУМ : Розм., 4 зв.) по влоску / по волоску (КСУМ : Перест., 38 зв.) ‘по-італійськи’; *погрєчєску* (КСУМ : Кр.Стр., 32), *погрєцку* (КСУМ : Аз.В., 148); *по гишпанску* (КСУМ : Розм., 4 зв.); *по латинѣ* (КСУМ : Розм., 4 зв.); *по нємецки* (КСУМ : Травн., 364), *по нємецку* (КСУМ : Розм., 4 зв.; Кр.Стр., 54–55 зв.), *понємецку* (КСУМ : Уж., 48 зв., 1643); *по польску* (КСУМ : Перест., 38 зв.; Коп.Пал., 958); *по портукга(л)ску* (КСУМ : Розм., 4 зв.); *по флєндрѣску* ‘по-нідерландськи’ (КСУМ : Розм., 4 зв.); *по францүзку* (КСУМ : Розм., 8–9 зв.), *по францүзку* (КСУМ : Розм., 17–18 зв.).

Більшість означених прислівників стосується іноземних мов. На розмаїтті європейських мов наголошується у французькому розмовнику, який переклав у середині XVII ст. І. Ужевич на руську (староукраїнську) й церковнослов’янську мови: *Абысь / напотымъ / жадного непотребовал(л) / тлүмача / лечь латво / вными самъ мовити могль / и тобѣ выводити / ұпартрєвьши тылко / розмаитюю розныхъ наций вымову* (КСУМ : Розм., 3 зв.). Ідеться тут про цілком прагматичну й утилітарну мету вивчення мов – кращу бізнес-комунікацію (відповідно, кращі результати і більші прибутки): *акъ вєлє зась / богатыми zostали / безъ тыхъ азыковъ / познанъ? / Кто жь добре рєдитъ / або мѣстомъ або землєю / жадного иншого азыка / втрочъ / природжоного неумѣючи* (КСУМ : Розм. 3 зв.). Чим не виклики сьогодення?

А в іншому розділі цієї праці можемо “послухати” діалог героїв книжки – молодих людей, які мешкають у Парижі середини XVII ст.: *Давид: ходи(т) ли до школы // Іванн: такъ естъ учитса по фра(н)цу(с)ку южъ мовити // Д: такъже? Добреса стало // Яне розумѣєшь / по французку мовити // І: не такъ досконале лєчь / учуса* (КСУМ : Розм., 8–9 зв.). Марія та Анна також обговорюють труднощі в опануванні іноземної мови: *М: Анна ты не / есте(с) весола / чєму / ничего не мовишь // А: што жь маю мовити / лепей естъ ми(л)чати нижли / зле говорити / не умѣю досконале / по французку мовити / прето жь // милчу* (КСУМ : Розм., 17–18 зв.).

Інший приклад міжмовної комунікації знаходимо у сфері ділових переговорів: *На тоє все, ижъ не розумѣль Никиф по польску, повѣдали му вкоротце по волоску тоє...* (КСУМ : Перест., 38 зв.).

Про збереження власної (православної) ідентичності йдеться в такому контексті: *ба! Безмаль южъ не такъ, бо хотяжъ по-Полску мовимо, але правъ и звычайєвъ запомнилисмо* (КСУМ : Коп. Пал., 958).

Прислівники, які позначають спосіб називання певного об’єкта іноземною мовою, використовують у процесі їхнього тлумачення. Наприклад, *пиро по ла(т)нски, куметиранъ по грєчески... берєнь по нємецки а по ров(с)ки грєвиши огородныа* (КСУМ : Травн., 364); *Олусъ по ла^тнски... нємецкаа или синла капуста* (КСУМ : Травн., 329).

Такі контексти формують СП “Духовна культура”, а саме: ССП “Освіта і наука”, СМП “Іноземні мови”. Приклади міжмовної комунікації відносимо також до СП “Людина і соціум”.

Водночас прислівники позначають і спосіб виробництва, властивий певній європейській країні: *На тотъ часъ покрито по влоски частюю вазю и черетицею поливанюю* (КСУМ : ОЛЗ, 156). *По влоски* тут має значення ‘як у італійців, за звичаєм італійців’.

Такі контексти репрезентують СП “Матеріальна культура”.

III. Периферія. Про зв’язок із культурною спадщиною Європи свідчать імена / назви давньогрецького походження, здебільшого з античної міфології (міфоніми): *Венусъ* ‘богиня

Венера' (СЛУМ, 3, 227), *вода* < *Леталская вода* (вода забуття) (СЛУМ, 4, 146), *Ерато* 'одна з 9 муз, покровителька ліричної поезії' (СЛУМ, 9, 48), *Калліопе* (найстарша серед 9 муз) 'поезія, віршування' (СЛУМ, 14, 22), *Минерва* (СЛУМ, 17, 184).

Прикметним тут є також явище апелятивації (деонімізації) – зміни статусу власної назви на загальну: *аристотель* 'про представників світських наук, не визнаних церковною догматикою' (СЛУМ, 1, 125), *атланть* 'про людину великої фізичної сили й міцної будови' (за ім'ям міфічного грецького велетня) (СЛУМ, 1, 144–145), *ахиллесь* 'про сміливу людину' (СЛУМ, 1, 147), *буцефаль* 'сильний кінь, якого приборкав Александр Македонський' (СЛУМ, 3, 104), *геркулесь* / *геркуль* 'велетень' (СЛУМ, 6, 206), *гіганть* 'міфічний велетень; про видатну людину' (СЛУМ, 6, 209).

Ці та інші назви входять до СП "Духовна культура".

Висновки. Хоч у XVI–XVII ст. Європи як цілісного адміністративно-територіального об'єднання ще не існувало, проте у свідомості українців деякі європейські країни осмислювалися як одне ціле, про що свідчать окремі контексти вживання назв країн / міст і їхніх мешканців чи етронімів. Саме тому ми розглядаємо не концепт кожної країни чи міста окремо, а мегаконцепт Європи, який формувався в мовній свідомості українців уже в ті часи.

Наші предки віддавна цікавилися історією та географією Європи, що демонструють переклади відомих історичних хронік та літературних творів. Водночас у XVI–XVII ст. українці вирушали в подорожі європейськими країнами (насамперед – через Польщу – до Італії, Рима), де здійснювали паломництво святими місцями й здобували освіту в найкращих університетах. Щоб успішно здійснювати міжкультурну комунікацію, мандрівники вивчали іноземні мови. Знання мов також ставало подорожнім у пригоді для ведення ділових переговорів / торгівлі, ознайомлення з книжками мовою оригіналу.

Читання й переклад літератури, вивчення іноземних мов, подорожі Європою, спілкування з іноземцями істотно збагачували мовну картину світу українців. Номінативне поле концепту ЄВРОПА XVI–XVII ст., окрім ключового слова *Європа*, по-

повнилося численними назвами на позначення різних європейських країн / міст, об'єктів їхнього ландшафту; народів Європи, їхніх мов і звичаїв. Семантичний простір концепту був доволі розгалуженим і формувався між двома “полюсами”: духовною та матеріальною культурою Європи.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в поглибленому вивченні семантичного простору концепту й діахронному аналізі наступного періоду його розвитку.

ДЖЕРЕЛА

КСУМ – Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII століття” [зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова]:

Адел. – Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскоаго языка... Львів, 1591.

Аз.В. – Іеромонах Азаріас. Вѣра Єдиної Стѣи каѳолической Апѣтлской Цркѣ на Выходѣ. Київ, бл. 1619.

Анаф. – Анаѳима тне тїмне кир Григорію Кїрніцкому. Венеція, 1641 // ЗНТШ. Львів, 1896. Т. XII. С. 19–22.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Київ, 1859–1911.

Відп.ПО – Відповідь Іпатія Потія Клирику Острозькому. Володимир, 1598–1599.

Гр.Сл. – Прп(б)наго Максима грека, Инока ω(т) стѣа Аѳонскїа горы, ижъ годитьсѧ, нѣкому придавати што або оуймовать в Бозскомъ вызнаню або складѣ непокалной христїанской вѣры Слово а... Слово в. Київ, 1619 // Іеромонах Азаріас. Вѣра Єдиної Стѣи каѳолической Апѣтлской Цркѣ на Выходѣ.

DBB – Documente Bucovinene de Teodor Balan. Vol. I (1507–1653), Vol. II (1519–1662).

Ист.фл.син. – Исторїа в листрикїйскомъ, то естъ в разбойническомъ ферарскомъ або флоренско^м синодѣ, в коротцѣ правдиве списанаа. Острого, 1598.

КЛ – Київський літопис. Б.м.н., поч. XVII ст.

Коп.Пал. – Копистенський Захарія. Палінодія. Київ, 1621.

Коп.Четв. – Копистенський Захарія. Присвята, князю Степану Яковичу Святополк-Четвертинському.

Крон. – Кройника то есть исторія свѣта на шесть вѣков, а чтыри монархii роздѣлена. З розмаиты^x гисторикоⁿ жидовски^x, и погаⁿскихъ. Львів, поч. XVII ст.

Кр.Стр. – Кройника которая пре^d тымъ николи свѣта не видала с полского на рускии діалектѣ преложона презъ Матфея Стриковъского, 1582.

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

ЛБ – Беринда П. Лексикон словенороскый. Київ, 1627.

ЛТ – Львівський літопис 1498–1649.

МИВР – Кулиш П. Я. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. I. (1578–1630).

ОЛЗ – Опис Луцького замку. Луцьк, 1552.

О обр. – О образѣхъ. Ижъ якъ в старомъ законѣ розказана бжго были, так и в новомъ от самого Ха Бга початокъ мають // Геромонах Азаріас. Вѣра Єдиной Стої каѳолической Ап^tлскои Цркѣ на Всходѣ. Київ, бл. 1619.

Перест. – Борецький І. Пересторога зѣло потребная на потомные часы православным христіаном. Львів, 1605–1606.

Перло – Сіа книга названна Перло Многоцѣнноє. Съставленна Трудолобіємъ: презъ Кирила: Транквѣліона. Чернігів, 1646.

Прич. – Марка Антоніа архієпископа Спалантенского. Причины ѿтеханья его зе Влохъ. Єв'є або Вільна, п. 1616.

Проп.Д. – Проповіді Данила (Смотрицького). Смотрич, II пол. XVI ст.

Проп.р. – Різні проповіді. Б.м.н., поч. XVII ст.

Проф. – Просфонима. Львів, 1591.

Розм. – Розмова (Рукописна українська пам'ятка кінця XVI ст.).

Сак. – Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного... Зложоный Презъ... Касіана Саковича. Київ, 1622.

Травн. – Травник – лікарський порадник. XVI ст.

Уж. 1643 – “Грамматика слов'янська” І. Ужевича. Київ : Наук. думка, 1970 (парицький список).

Сл. – Словарь русского языка XVIII века. Вып. 10. СПб. : Наука, 1998. URL : <https://slovar-russkogo-yazyka-xviii-v.slovaronline.com/> (дата звернення: 17.03.2022).

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17.

ТУ – Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф, комісія та ін.; Упор. В. Кравченко, Н. Яковенко; Редкол.: М. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ, 1990. 408 с.

УП-1 – Українська поезія: Кінець XVI — початок XVII ст. / Упорядники В. Колосова, В. Кречотень. Київ, 1978.

УП-2 – Українська поезія: Середина XVII ст. / Упорядники В. Кречотень, М. Сулима. К., 1992.

ЛІТЕРАТУРА

Богомолець-Бараш О. М. “Єврослова” в мовній картині світу українця XXI століття (за матеріалами асоціативного експерименту). *Мовні і концептуальні картини світу*. 2019. Вип. 2(66). С. 17–25.

Богомолець-Бараш О. М. Специфіка вербалізації концепту ЄВРОПА в мовній картині світу Г. Сковороди. *Studia Linguistica*. 2021. Вип. 18. С. 37–56.

Веретейченко І. Функціонування концепту європеїзму в літературно-критичних текстах українських письменників. *Мандрівець*. 2015. № 1. С. 62–66.

Вільчинська Т. Слово і концепт: методика аналізу. *Лексика на перетині наукових парадигм*: колективна монографія / за ред. Л. Струганець. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2018. С. 106–122.

Гайда О. М. Граматика та семантика прийменника в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі документів Львівського ставропігійського братства) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2015.

Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ : ВПЦ “Київський університет”, 2010. 446 с.

Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів. *Мовознавство*. 1984. № 5. С. 22–30.

Гриценко С. П. Динаміка лексику української мови XVI–XVII ст. Київ : КММ, 2017.

Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVII ст. Слово – текст – словник. Львів, 2015. 384 с.

Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник. Львів, 2018. 688 с.

Купчинський О. Вступне слово // Стрийковський Мацей. *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси* / Відп. ред.

О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. (Історичні джерела. Т. 10).

Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків : ВГ “Основа”, 2009. 192 с.

Мислива-Бунько І. Я. “Єврослова” в сучасній україномовній газетно-журнальній публіцистиці. *Лінгвістичні студії*. 2012. Вип. 24. С. 20–23.

Монахова Т. Типи семантичних деривацій концептів *дім* і *дорога* в ідіолекті Валерія Шевчука. *Волинь – Житомирщина*. 2010. № 20. С. 271–280.

Ніка О. Концепт як барокова стилістична фігура (на матеріалі писемних пам’яток другої половини XVII ст.). *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні*. 2013. Вип. 22, ч. 2. С. 211–216.

Нудьга Г. Українські студенти в університетах Європи у 14–18 століттях. *Хроніка – 2000*. 2007. Вип. 71. С. 108–152.

Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”. Київ : ВЦ “Академія”, 2001. 152 с.

Прихода Я. І. Європа як концепт. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2002. Т. 7. С. 152–158.

Трач Н. С. Єврометафори в мовленні мас-медіа (українсько-польські паралелі на матеріалі видань “Український тиждень” та “Gazeta Wyborcza”). *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”*. 2014. Т. 164. С. 66–73.

Шевченко Л. Л. Методика концептуальних досліджень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : *Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2012. Вип. 9. С. 52–56.

Яворська Г. М., Богомолів О. В. Непевний об’єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі: Монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 136 с.

Ястремська Т. Моделювання українського діалектного простору: концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*. Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2021. 804 с.

REFERENCES

Bohomolets-Barash, O. M. (2019). “Eurowords” in Ukrainian world image dimensions of XXI century (drawing on the associative experiment results). *Linguistic and Conceptual Views of the World*, 2(66), 17–25. <https://doi.org/10.17721/2520-6397.2019.2.02> (in Ukrainian).

Bohomolets-Barash, O. M. (2021). Peculiarities of verbalization of the concept *EUROPE* in Hryhorii Skovoroda's language model of the world. *Studia Linguistica*, 18, 37–56. <https://doi.org/10.17721/StudLing> 2021.18.39-54 (in Ukrainian).

Vereteichenko, I. (2015). Functioning of the concept of Europeanism in the literary-critical texts of Ukrainian writers. *Mandrivets*, 1, 62–66.

Vilchynska, T. (2018). Word and concept: methods of analysis. *Vocabulary at the intersection of scientific paradigms: a collective monograph* / ed. L. Struhanets. Ternopil : Osadtsa Yu. V., 106–122 (in Ukrainian).

Hayda, O. M. (2015). The grammar and semantics of prepositions in the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries (based on the documents of the Lviv Stauropegion Brotherhood). *PhD thesis (Linguistics)*. Ivano-Frankivsk, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (in Ukrainian).

Hnatiuk, L. P. (2010). The Linguistic Phenomenon of Gregory Skovoroda in the Context of the Old Ukrainian Book Tradition. Kyiv : “Kyivskyi universytet”, 446 p. (in Ukrainian).

Hrytsenko, P. Yu. (1984). Research of vocabulary of Ukrainian dialects. *Movoznavstvo*, 5, 22–30 (in Ukrainian).

Hrytsenko, S. P. (2017). Dynamics of the lexicon of the Ukrainian language XVI–XVII centuries. Kyiv : KMM (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H., Slobodzianyk, O. (2015). *Ukrainski kraievyydy XVI–XVII st. Slovo – tekst – slovnyk*. Lviv, 384 p. (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2018). *Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk*. Lviv, 688 p. (in Ukrainian).

Kupchynsky, O. (2011). Introductory word. *Strykowski Maciej. Chronicle of Polish, Lithuanian, Zhmud and all of Russia* / Ed. O. Kupchynsky. Shevchenko Scientific Society. Lviv, 1075 p. (Historical sources. Vol. 10) (in Ukrainian).

Lysychenko, L. A. (2009). Lexical-semantic dimension of the linguistic picture of the world. Kharkiv : Osnova, 192 p. (in Ukrainian).

Monakhova, T. (2010). Types of semantic derivations of the concepts of “house” and “road” in the idiolect of Valery Shevchuk. *Volyn–Zhytomyrshchyna*, 20, 271–280 (in Ukrainian).

Myslyva-Bunko, I. (2012) “Eurowords” in modern Ukrainian-language media discourse. *Linguistic studies*, 4, 20–23. (in Ukrainian).

Nika, O. (2013). The concept as a baroque stylistic figure (based on written monuments of the second half of the seventeenth century). *New studies of monuments of the Cossack era in Ukraine*, 22 (2), 211–216.

Nudha, H. (2007). *Ukrainski studenty v universytetakh Yevropy u 14–18 stolittiakh. Khronika – 2000*, 71, 108–152 (in Ukrainian).

Pivtorak, H. P. (2001). The origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and their languages. Myths and truth about the three Slavic brothers from the “common cradle”. Kyiv : PC “Academy”, 152 p. (in Ukrainian).

Prykhoda, Ya. I. (2002). Yevropa yak kontsept. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, 7, 152–158. (in Ukrainian).

Trach, N. (2014). Eurometaphors in mass-media language (Ukrainian-Polish parallels on the materials of “Ukrajinsky tyzhden” and “Gazeta Wyborcza”). *Scientific notes of NaUKMA. Philological sciences*, 164, 66–73 (in Ukrainian).

Shevchenko, L. L. (2012). Methods of conceptual research. *Scientific Journal of the Drahomanov National Pedagogical University. Series 10: Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language*, 9, 52–56 (in Ukrainian).

Yavorska, G. M., Bogomolov, O. V. (2010). *Uncertain object of desire: EUROPE in the Ukrainian political discourse*. Kyiv : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Yastremska, T. (2021). Modelling of Ukrainian dialectal space: concepts TOP / BOTTOM. Lviv : NAS of Ukraine, I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, 804 p. (in Ukrainian).

Oleksandr Bohomolets-Barash, PhD student
Taras Shevchenko Kyiv National University

Representation of the concept of EUROPE in Ukrainian language of the XVI–XVII centuries

Background. *The topics related to Europe are attracting increasing interest due to the ongoing process of Ukraine integration in the European Union. It is generally accepted that Ukraine is a part of Europe – not only geographically, but also culturally. Since Ukraine gained its independence, Europe as a concept has received much attention. The past decade has seen a renewed importance of the concept ‘Europe’. Firstly, Euro-2012 was held in Ukraine. The next year (2013) began Euromaidan, which was followed by the Revolution of Dignity (2014). Ukrainians fought for their European choice. Started in 2014, Russian aggression grew into the full-scale invasion in Ukraine. In 2022, Ukrainians fought for Europe itself.*

Aims and approach. *The first studies of the concept ‘Europe’ considered it a phenomenon of modern Ukrainian history and language. Therefore, researchers have mainly focused on a synchronic approach to the topic. Few scientists have addressed the issue of evolution of the concept of Europe. This paper outlines a*

diachronic approach to the studies of analyzed concept. Our knowledge of Europe in its relation to Ukraine is largely based on very limited linguistic data. The aim of the research was thus to define the origins of the concept of Europe and evaluate its history through the Ukrainian language history. This study examines specific proper names, used to describe Europe by the Ukrainian authors or translators in Ukrainian language during the XVI–XVII centuries. Such words include names of European countries or cities and their inhabitants. These names were found in different sources, mainly historical or religious documents.

Methodology. *A qualitative approach was selected in order to obtain in-depth information about Europe from the works of Ukrainian authors and translators into Ukrainian language during the XVI–XVII centuries. Our technique was based on linguistic data analysis and interpretation. Through the use of cognitive analysis we were able to build the nominative and semantic spaces of the concept ‘Europe’.*

Findings & results. *A variety of European toponyms and demonyms in Ukrainian language of XVI–XVII centuries were found and examined. These words represent the concept of Europe and form its nominative and semantic spaces. The first mention of Europe dates back to 1591. At the same time, various names of European countries and cities were frequently used, due to constant trade relations between Ukrainian and European merchants. Another source of knowledge about Europe was foreign literature, known to those educated Ukrainian who learned different European languages and, therefore, translated such works into Ukrainian. Pilgrims to holy places, like Roma, also broadened Ukrainians’ knowledge about Europe. Taken together, these findings highlight a significant role for the concept of ‘Europe’ in Ukrainian language.*

Conclusion. *The current study was limited by the specific time frames. Future research may target the evolution of the concept of Europe during the next periods, in particular, XVIII century).*

Keywords: *concept, EUROPE, Ukrainian language, diachronic approach, etnonym, demonym, toponym, semantic space of concept, nominative space of concept.*

**Стаття надійшла до редколегії 24.02.22
Рекомендована до друку 01.04.22**

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

УДК 81'23

[https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).79-92](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).79-92)

Олена Гапченко, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
<https://orcid.org/0000-0001-6458-6248>

АСОЦІАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АНТРОПОНІМІВ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Присвячено експериментальному дослідженню асоціативного потенціалу антропонімів українського політичного дискурсу. Основним об'єктом аналізу були асоціативні реакції мовців на відомі широкому загалу імена вітчизняних і зарубіжних політиків різних періодів. Увагу зосереджено на вивченні семантики антропонімів, асоціативних зв'язках і особливостях функціонування цих одиниць у політичній комунікації з позицій психолінгвістики й лінгвокультурології. Для виявлення асоціативного потенціалу антропонімів було проведено вільний асоціативний експеримент.

Ключові слова: психолінгвістика, ономастика, семантика, мовна особистість, політичний дискурс, антропонім, асоціативний експеримент, вербальні асоціації.

Однією з основних ознак сучасного світу є його глобалізація, тому не дивно, що нині так стрімко зростає роль політичної комунікації. Політика як специфічна сфера людської діяльності неможлива без вербального компонента. Невід'ємною частиною політичної комунікації є *політичний дискурс*, який, будучи складним комунікативним явищем, акумулює властивості дискурсів різних типів і, крім суто лінгвістичних, має спектр екстралінгвістичних параметрів, серед яких – учасники комунікації з їхніми фоновими знаннями, комунікативними цілями, прагматичними установками тощо. Він завжди орієнтований на політичну ситуацію і визначається ментальними особливостями її учасників. Оскільки політичний дискурс – це зумовлена соціальними й політичними процесами, мовленнєва діяльність, яка

реалізується через знакову систему й визначається ментальними особливостями суб'єктів комунікації, важливим є дослідження психолінгвістичного аспекту цього феномена.

Політичний дискурс – особлива знакова система, у якій семантика мовних знаків і їхні функції зазнають специфічної модифікації. Важливою складовою будь-якої мови є власні назви, які відображають універсальні й національні особливості сприйняття світу мовцями. Основною метою цього дослідження є експериментальне вивчення особливостей функціонування антропонімів політичного дискурсу, виявлення їхнього асоціативного потенціалу, аналіз динаміки семантики цих одиниць у політичному дискурсі з позицій психолінгвістики й лінгвокультурології.

Методологія дослідження статусу власних назв у свідомості мовців остаточно не розроблена. Цінним джерелом для вивчення усвідомлюваних і неусвідомлюваних компонентів мовної свідомості, визначення статусу антропонімів у мовній картині світу й у політичній комунікації, виявлення асоціативного потенціалу можуть бути матеріали асоціативних експериментів. Для досягнення поставленої мети використовувався вільний асоціативний експеримент, в інтерпретації результатів якого застосовано статистичну й типологічну обробку даних, а також метод компонентного аналізу, когнітивне моделювання та ін. Серед основних об'єктів аналізу – семантичні й асоціативні зв'язки антропонімів політичного дискурсу.

Як відомо, основою політичної комунікації є сукупність процесів інформаційного обміну, передавання інформації, яка об'єднує знання людей про явища, факти й події політичної сфери. За її допомогою організовується політичне життя, координуються дії людей, передаються їхні знання й політичний досвід, відбувається політична соціалізація й адаптація.

У сучасній науці сформувалося кілька основних напрямів дослідження політичної комунікації – системний, функціональний, організаційний, символічний, лінгвістичний, соціолінгвістичний та ін. Політична комунікація й політичний дискурс як сукупність дискурсивних практик у сфері політики цікавить представників

соціології, психології, культурології, теорії масової комунікації, теорії впливу, медіалінгвістики, когнітивної лінгвістики, прагмалінгвістики, лінгвокультурології, політичної лінгвістики, дослідників у галузі штучного інтелекту тощо (праці Н. Арутюнової, А. Баранова, Т. Ващук, І. Вільчинської, В. Дем'янкова, Т. Добжинської, А. Загнітка, О. Іссерс, В. Карасика, І. Кобозевої, Н. Кондратенко, Н. Кузузи, Е. Лассан, Л. Нагорної, Н. Непійводи, Г. Почепцова, І. Рябцевої, К. Серажим, Н. Слухай, Ю. Степанова, О. Стишова, А. Чудінова, Л. Шевченко, О. Шейгал, Г. Яворської та ін.). Серед актуальних підходів до вивчення політичного дискурсу – комунікативно-дискурсивний, лінгвопрагматичний, когнітивний, сугестивний, лінгвоконцептологічний та ін. Політичний текст можна розглядати як ієрархію комунікативних програм, які піддаються інформативно-цільовому та соціально-семіотичному аналізу. Для всебічного аналізу політичного дискурсу важливим є вивчення ментальних установок того, хто продукує політичну інформацію, і того, хто її сприймає, тому дослідження політичного дискурсу, його організації, особливостей семантики одиниць із позицій психолінгвістики і психосемантики є надзвичайно актуальним.

Єдиного визначення поняття політичний дискурс немає. Т. ван Дейк, наприклад, наголошував, що політичний дискурс – це “дискурс політиків” (промови політиків, урядові обговорення, парламентські дебати, партійні програми), і тому він не передбачає залучення текстів, автори яких безпосередньо не належать до політичної сфери [Дейк : 54]. У широкому розумінні політичний дискурс – це “сукупність усіх мовленнєвих актів, які використовуються в політичних дискусіях, а також правил публічної політики, освячених традицією й перевірених досвідом” [Баранов : 6], а отже, він охоплює “будь-які мовленнєві утворення, зміст яких належить до сфери політики” [Шейгал : 31]. Саме широке розуміння терміна беремо за основу: політичний дискурс – це “особлива підсистема національної мови, призначена в цілому для політичної комунікації і, зокрема, для реалізації та пропаганди своїх ідей, інформаційного впливу на

членів соціуму (громадян), спонукання їх до здійснення політичних дій” [Романов : 6].

Серед основних функцій політичного дискурсу – інформативна, регулятивна, освітня, розважальна тощо. Специфіка політичного дискурсу – у вербальному впливі на людину з метою внести когнітивні зміни в її картину світу, які, у свою чергу, визначають її діяльність. Із позицій психолінгвістики дискурс розглядають як розгортання перемикачів від внутрішнього коду до зовнішньої вербалізації у процесах породження мови та її інтерпретації з урахуванням соціально-психологічних типів мовних особистостей, рольових установок і приписів [Карасик : 15].

На думку більшості дослідників, політичну мову не можна визначити як особливу підсистему мови, оскільки в ній немає якихось фонетичних чи граматичних елементів, які відрізняли б політичну мову від інших форм національної мови, хоча при цьому часто згадується специфічна складова, яка відрізняє мову політики від інших варіантів національної мови, – політична лексика. Динамізм політичної картини світу забезпечений гнучким потенціалом вербальних і невербальних засобів, які відображають поточну соціальну й політичну ситуацію, і їхньою специфічною адаптацією. Вибір засобів залежить від тематики, цілей і когнітивних особливостей учасників комунікації, їхніх знань, переконань та інших чинників. Активну участь у політичній комунікації, як і у формуванні національної мовної картини світу, беруть власні назви. Ще давні греки й римляни намагалися зрозуміти феномен явища власної назви, і вважають, що саме з тих часів бере свій початок традиційний поділ іменників на власні й загальні назви. У семіотиці, філософії, логіці, лінгвістиці й інших гуманітарних науках ведеться перманентна активна дискусія щодо природи, статусу й семантики власних назв (праці Н. Арутюнової, Д. Гудкова, М. Девітта, С. Кріпке, Дж. Серла, А. Суперанської та ін.). О. Реформатський вважав, що власні назви “ніяких понять не виражають”, вони – “гіпертрофовано номінативні” [Реформатский : 66]. Г. Уфимцева називала власні назви “лексично неповноцінними” словесними знаками [Уфимцева : 42]. Існує думка, що власні імена не мають

такого лексичного значення, як загальні: інформативність власної назви пов'язана не з наявністю в неї значення, а з тим, що носій мови, можливо, має якийсь досвід знайомства з відповідним референтом. Х. Соренсен, навпаки, наголошував, що це не означає, що власні назви не можуть мати значення: ці одиниці мають лексичне значення іншого типу [Sorensen : 77]. Серед концепцій специфічності семантики власних назв широко відома, наприклад, концепція енциклопедичного значення, за якою власні назви мають *не лексичне*, а *енциклопедичне* значення, яке охоплює не окремі семантичні ознаки, а всю *інформацію* про відповідний референт, і ця інформація представлена в енциклопедичних словниках. Однак дослідники прецедентності (В. Красних, Д. Гудков та ін.) говорять про диференційні ознаки прецедентних імен, тобто семантика цих слів складається з окремих компонентів (сем), а отже, власні назви можуть мати *лексичне* значення. Дослідження семантичних і асоціативних зв'язків антропонімів політичного дискурсу у зв'язку з лінгвістичними й екстралінгвістичними стратегіями подання інформації дозволяють робити висновки про особливості семантики власних назв у цілому.

Активність антропонімів у політичному дискурсі залежить від різних чинників. Актуальні в певний історичний період власні імена, які активно функціонують у політичному інформаційному полі на конкретному етапі розвитку суспільства, називають “ключовими символами епохи” (В. Костомаров), “ключовими словами поточного моменту” (Т. Шмельова), “словами-хронофактами” (З. Фоміна) тощо. Ці одиниці мають високу частотність використання й виражають суспільну оцінку актуальних понять і явищ. Із часом такі власні назви внаслідок появи додаткових конотацій, наповнення вторинним понятійним змістом, переходять або у прецедентні імена, або в загальні назви. Теорія прецедентності розглядає відомі антропоніми, які активно використовуються мовцями в ролі особливих культурних знаків, символів, як *прецедентні антропоніми* (Д. Гудков, В. Красних). Такі вербальні одиниці, крім високої частотності, мають, очевидно, значний асоціативний потенціал.

Під *асоціативним потенціалом* слова найчастіше розуміють набір стереотипних ознак, властивих певному образу у свідомості носіїв мови. З метою виявлення асоціативного потенціалу антропонімів, які активно функціонують у сучасному українському політичному дискурсі, був проведений вільний асоціативний експеримент. Під час експерименту інформантам різного віку, статі, фаху, рівня освіти пропонувалося заповнити анкету, яка складалася з двох блоків – багатьох біографічних питань і списку слів-стимулів. Антропоніми досліджувалися поза контекстом. Особливістю експерименту було використання в ролі слів-стимулів імен відомих вітчизняних і закордонних політиків різних періодів із неоднозначним ставленням до них у сучасному суспільстві. Оскільки рівень відомості політичного діяча в різних країнах може суттєво відрізнятись (надзвичайно популярна в інших країнах людина може бути маловідомою в Україні або, навпаки, популярний в українських політичних колах діяч невідомим за межами нашої країни), то до списку слів-стимулів заносилися антропоніми, відомі сучасним мовцям (не лише фахівцям у сфері політики, журналістам, а й широкому загалу): особи, які позначено антропонімами, відіграли чи відіграють значну роль в історії, у сучасному житті суспільства й можуть неоднозначно сприйматися різними членами суспільства, а також, імовірно, можуть мати великий семантичний обсяг.

На початку експерименту інформантам було запропоновано дати відповіді на запитання щодо віку, освіти, професії, володіння мовами та на деякі інші запитання, а далі записати всі можливі асоціації (без обмеження кількості, але з часовим обмеженням), які викликають у них запропоновані слова-стимули.

Серед учасників експерименту були представники різних регіонів України, різних вікових груп (від 12 до 80 років), різних професій. Більшість інформантів мають повну середню або вищу освіту, вільно володіють щонайменше двома мовами, а також знають (різною мірою) одну чи кілька (близько 20 % інформантів) іноземних мов.

Отримані під час експерименту вербальні асоціації, пов'язані з антропонімами, відображають базові знання мовців, а також

семантичні й прагматичні особливості самих одиниць. Розглянемо детальніше деякі отримані на стимули-антропоніми асоціативні ряди (асоціативні ряди для прикладу відібрані за кількістю й розмаїттям реакцій):

АВРААМ ЛІНКОЛЬН – США (83), американець (72), президент США (68), президент (50), президент Америки (48), політик (43), скасування рабства (42), громадянська війна (40), декларація (36), Вашингтон (36), незалежність (28), проти рабства (28), визволення рабів (20), війна північних і південних штатів (20), розумний (18), конституція (15), гуманізм (10), портрет на банкноті (10), “свобода, рівність, братерство” (8), автомобіль (6), борода (6), Північ (6), промови (6), 4-й президент США (6), циліндр (6), Визволитель (5), гроші (3), доларова купюра (3), машина (3), меморіал (3), окуляри (3), республіканець (3), купюра (2), війна білих і чорних (2), вишуканість (2), воскова фігура (2), заколот, діловий, далекоглядний;

ДЖОН КЕННЕДІ – вбивство (64), США (58), президент США (42), американський президент (30), Карибська криза (28), трагедія (25), машина (21), Хрущов (18), холодна війна (15), династія (10), Жаклін Кеннеді (10), Жаклін (8), Монро (8), Мерлін (5), Дітріх (4), “хто вбив Кеннеді” (4), Жаклін Кеннеді (Онасис) (3), жертва (2), сенатор (2), загадка смерті, не розслідуване вбивство, порядність, рання смерть, ССРСР, один із видатних лідерів світу, сильний політик і президент;

ВІНСТОН ЧЕРЧИЛЛЬ – політик (53), Великобританія (50), Англія (48), прем'єр-міністр Великобританії (48), прем'єр-міністр Англії (23), прем'єр-міністр (18), Сталін (15), Рузвельт (14), Ялта (13), Ялтинська конференція (12), переговори (10), розумний (10), сигара (9), антигітлерівська коаліція (8), Друга світова війна (8), англієць (6), консерватор (6), оратор (6), другий фронт (5), англо-бурська війна (4), війна (4), реформатор (4), дипломат (3), журналіст (3), мир (3), Нобелівська премія (3), Білий Дім (2), воєначальник (2), депутат (2), хитрий лис (2), холодна війна (2), “Брехня може обійти пів світу, поки правда вдягатиме черевики”, великий політик, голова, елегантність, зовнішня політика, кінець війни, лисина, людина, яка могла

знайти компроміс, надійний, міністр, мудрий, окуляри, політик-інвалід, президент, публіцист;

БОРИС ДЖОНСОН – Велика Британія (84), Прем'єр-міністр Великобританії (80), друг (62), друг України (60), політик (53), Україна (26), зачіска (23), Лондон (21), підтримка (20), Київ (16), політика (13), лідер (10), Черчилль XXI ст. (9), війна (8), Прем'єр-міністр Англії (8), сміливість (8), молодець (6), Зеленський (5), Хрещатик (5), курча (2), півник (2), кульбаба;

НИКОЛЯ САРКОЗІ – француз (30), політик (28), Франція (23), президент Франції (18), колишній президент Франції (15), Карла Бруні (5), ЄС (4), невдаха (4), дружина-модель (3), війна в Лівії (3), угорець (3), розлучення (2), скандал (2), Грузія, підтримка Росії, популіст;

ВОЛОДИМИР ЗЕЛЕНСЬКИЙ – Президент (57), Президент України (46), наш Президент (40), лідер (29), відданість (16), Олена Зеленська (15), 95 квартал (14), Олена (10), смілива людина (10), артист (9), дружина (9), найкращий президент (9), героєм (8), комік (8), найкращий (8), відповідальність (7), Джонсон (7), люблячий чоловік (6), справжній чоловік (6), війна (5), сила (4), розбійник (3), пісня, потужність;

ВИТАЛІЙ КІМ – політик (35), Миколаїв (32), мер Миколаєва (20), “Доброго вечора, ми з України” (18), позитив (16), мужність (15), шкарпетки (14), посмішка (13), кольорові шкарпетки (12), орки (10), мер (8), заспокійливе (7), хорошиї настрої (7), шкарпетки на столі (4), Корея (2), новопасит (2), Кім Кардашьян;

ВИКТОР ЮЩЕНКО – колишній президент (35), бджоли (32), політик (31), Помаранчева революція (15), “любі друзі” (14), отруєння (10), “Ці руки нічого не крали” (9), Катерина (8), довгі пальці (6), мед (6), президент (6), розчарування (6), 2004 рік (5), Кучма (5), не знаю (3), Так! (3), оранжевий колір (2), третій президент України (2), долар по 8, костюм.

Як бачимо з наведених прикладів, отримані на стимулюючі асоціативні ряди можуть відрізнятися за кількістю та видами асоціацій. І це не завжди залежить від періоду, до якого належить політик: кількість і характер асоціацій визначається рівнем пізнаваності особистості, інтересом сучасного су-

пільства до неї, до її діяльності. Антропоніми з високим рівнем пізнаваності (*Лінкольн, Черчилль* та ін.) мають великий асоціативний потенціал, численні різноманітні асоціації і стійкі конотації в сучасних мовців. Антропоніми з низьким ступенем пізнаваності мають меншу кількість реакцій, асоціативні реакції більш однотипні, менше конотативних (напр., *Ніколя Саркозі, Нельсон Манделла, Рональд Рейган* тощо).

Досліджуючи отримані асоціації, установлюємо певні семантичні параметри, які узагальнюють компоненти семантики антропонімів, напр.:

– сфера діяльності (**БАРАК ОБАМА** – колишній президент США, політик; **ЕРДОГАН** – президент, президент Туреччини, політик; **АНГЕЛА МЕРКЕЛЬ** – канцлер, канцлер Німеччини, політик, жінка-канцлер, жінка-політик, канцлерка Німеччини; жінка-політик Німеччини; **БОРИС ДЖОНСОН** – Прем'єр-міністр Великобританії, Прем'єр-міністр Англії, політик; **РОНАЛЬД РЕЙГАН** – політик, президент, колишній президент США, президент США; **ЧЕРЧИЛЛЬ** – політик, політичний діяч, прем'єр-міністр, воєначальник, президент, прем'єр-міністр Великобританії, депутат, дипломат, великий політик, журналіст; **КЛИЧКО** – боксер, спортсмен, мер, політик, депутат, колишній боксер, колишній спортсмен, мер Києва, **КАСТРО** – політик, революціонер, політичний діяч, президент, правитель, державний діяч, політичний лідер);

– національність, громадянство, країна (**ЕРДОГАН** – Туреччина, турок; **ФІДЕЛЬ КАСТРО** – Куба, кубинець; **ПЕТРО ПОРОШЕНКО** – Україна; **РОНАЛЬД РЕЙГАН** – американець, Америка, США; **НІКОЛЯ САРКОЗІ** – француз, Франція, угорець, **ЧЕРЧИЛЛЬ** – англієць, Великобританія, Англія).

Як свідчить аналіз отриманих реакцій, найбільш частотні денотативні асоціації на антропоніми пов'язані із загальними родовими поняттями (політик, політика, партія, керівник, лідер тощо).

Частотними є асоціативні реакції, які стосуються зовнішності політика, передають якусь характерну зовнішню рису, манеру одягатися, елемент одягу (**АВРААМ ЛІНКОЛЬН** – борода, циліндр, окуляри; **АНГЕЛА МЕРКЕЛЬ** – костюми, брюки, ділові

костюми, однакові костюми, руки; **ЮЛІЯ ТИМОШЕНКО** – коса, високі підбори, гарні сукні, шпильки; **ЧЕРЧИЛЛЬ** – сигара, товстий, лисина; **БОРИС ДЖОНСОН** – зачіска, **ВІКТОР ЮЩЕНКО** – довгі пальці). Такі реакції на одні стимули-антропоніми можуть бути численними, на інші – поодинокими, індивідуальними або відсутніми (напр., щодо антропоніма **МАО ЦЗЕДУН** асоціацій, пов'язаних із зовнішніми характеристиками, у відповідях респондентів не зафіксовано).

Цікавим об'єктом аналізу є асоціативні реакції, які апелюють до певних історичних подій, пов'язаних із антропонімом: **ДЖОН КЕННЕДІ** – Карибська криза, холодна війна, **ВІКТОР ЮЩЕНКО** – Помаранчева революція, **ВІНСТОН ЧЕРЧИЛЛЬ** – англо-бурська війна, Ялтинська конференція, Ялта, Друга світова війна, війна, холодна війна, **ГОРБАЧОВ** – перебудова; політичних скандалів: **КЛІНТОН** – скандал, зрада, **Моніка Левінські**, **МИКИТА ХРУЩОВ** – бив черевиком по трибуні.

Серед емоційно-оцінних реакцій можна розмежувати мейоративні та пейоративні реакції. Позитивна чи негативна оцінка може виражатися експліцитно й імпліцитно: **АВРААМ ЛІНКОЛЬН** – вишуканість, **АНГЕЛА МЕРКЕЛЬ** – хитра, грубість, підступна, сіра; **БОРИС ДЖОНСОН** – друг, молодець; **ЮЛІЯ ТИМОШЕНКО** – вишуканість, модна, елегантна, хитра; **ВІТАЛІЙ КІМ** – позитив; **ВІТАЛІЙ КЛИЧКО** – найкращий боксер у світі, хороший спортсмен, інтелект; **ОЛЕГ ЛЯШКО** – оратор, баламут, популізм, демагог, пусте, смішний, необдуманість, епатаж, багато говорить і мало робить; **НІКОЛЯ САРКОЗІ** – невдаха, популіст. Емоційно-оцінні реакції часто відтворюють особливості комунікативної поведінки політиків, їхні ораторські особливості (демагог, оратор). Однією з причин значної кількості пейоративних реакцій може бути критичне ставлення респондентів до політики в цілому або до окремих політиків. Більше реакцій такого типу зафіксовано на стимули-антропоніми, які позначають сучасних політиків.

Денотативні асоціації на стимули-антропоніми мають різну частотність у представників різних вікових груп (напр., в асоціативних рядах на стимули **НІКОЛЯ САРКОЗІ**, **ЛЕОНІД БРЕЖНЄВ**,

ЛЕОНІД КУЧМА, ЮЛІЯ ТИМОШЕНКО, ВІКТОР ЮЩЕНКО тощо). Інформанти віком від 40 років і старші дають на ці стимули значно більше асоціативних реакцій різного типу, серед яких, крім денотативних, є також конотативні, індивідуальні, пов'язані з подіями особистого життя. Молодші респонденти обмежуються денотативними *політик, діяч*, назвою країни, національністю політика. Це може свідчити про втрачання асоціативного зв'язку антропоніма з конкретною особистістю та її соціальною роллю і дозволяє прогнозувати поступову втрату асоціативного потенціалу імені та можливий перехід його до пасивного складу.

У більшості випадків денотативні асоціативні реакції на стимули-антропоніми переважають. Значно рідше спостерігаємо приблизно рівну кількість денотативних і емоційно-оцінних реакцій (14 % від загальної кількості). Лише в окремих стимулів-антропонімів емоційно-оцінні (здебільшого пейоративні) реакції переважають над денотативними.

У матеріалах експерименту зафіксовані асоціативні реакції, які відтворюють висловлювання політиків, також ті, що стали вже прецедентними: **ВІКТОР ЮЩЕНКО** – “Ці руки нічого не крали”, “любі друзі”, **ВІТАЛІЙ КІМ** – “Добрий вечір, ми з України”, **ОЛЕГ ЛЯШКО** – “Вила наготові!”. У реакціях інформантів також трапляються не зовсім точні, але близькі за змістом цитати політиків: **ВІНСТОН ЧЕРЧИЛЛЬ** – “Брехня може обійти пів світу, поки правда вдягатиме черевики” (оригінальна цитата політика: “Брехня встигає обійти пів світу, поки правда одягає штани”). Як відомо, для власних назв не характерна синонімія (може бути переважно контекстуальна). Деякі стимули-антропоніми можуть викликати симілятивні заміни. У матеріалах експерименту зафіксовані випадки, коли на стимул-антропонім дається реакція-антропонім симілятивного типу: **БОРИС ДЖОНСОН** – *Черчилль нашого часу, наш Черчилль; ЛЯШКО* – *український Жириновський*.

В анкетах респондентів трапляються відмови від відповіді на певні стимули-антропоніми або помилкова денотативна віднесеність антропонімів (**БОРИС ДЖОНСОН** – *Прем'єр-міністр Англії, ЧЕРЧИЛЛЬ* – *президент, прем'єр-міністр Англії, американський політичний діяч, Білий Дім*), що може свідчити про

неактуальність антропоніма для певної вікової групи мовців або про недостатні фонові знання окремого інформанта в цій сфері.

Очевидно, що антропонімам належить важливе місце як у національній мові, так і в політичному дискурсі. Результати експерименту показали значний асоціативний потенціал антропонімів політичного дискурсу, який визначається об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Асоціації, пов'язані з антропонімами-іменами відомих вітчизняних і закордонних політиків різних періодів, передають важливі фонові знання мовців, визначають семантику і прагматику цих одиниць. Із семантичного погляду асоціативний потенціал антропонімів політичного дискурсу презентує уявлення мовців про риси характеру, зовнішність, особливості поведінки політиків. Найчастіше в асоціативних реакціях на стимули-антропоніми реалізуються такі денотативні характеристики, як сфера діяльності політика, історичний період його діяльності, місце діяльності, національність, зовнішність, риси характеру, інтелект, особливості поведінки, інші типові риси. Також в асоціативних реакціях актуалізуються прецедентні вислови, ситуації, іноді – чутки, припущення тощо.

Добре відомі більшості сучасних мовців антропоніми політичного дискурсу мають значний конотативний потенціал, неоднорідно представлений у реакціях різних вікових груп. Менш відомі чи менш актуальні антропоніми поступово втрачають конотації й можуть із часом вийти з ужитку. Експериментальні дослідження доводять, що антропоніми мають особливу, багату семантику, й беруть участь у процесі кодування та декодування інформації. Асоціації є основою для розвитку конотації. Саме тому антропоніми з високим асоціативним потенціалом активно використовуються в політичному дискурсі, основною метою якого є, крім інформування, певний емоційний вплив і формування суспільної думки.

ЛІТЕРАТУРА

Баранов А. Н., Казакевич Е. Г. Парламентские дебаты: традиции и новации. Москва : Знание, 1991. 64 с.

Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Москва : Прогресс, 1989. 310 с.

Карасик В. И. О типах дискурса. *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*: сб. научн. тр., под ред. В. И. Карасика, Г. Г. Слышкина. Волгоград : Перемена, 2000. С. 5–20.

Реформатский А. А. Введение в языковедение. Москва : Аспект Пресс, 2001. 536 с.

Романов А. А. Политическая лингвистика. Функциональный подход. Москва–Тверь : ИЯ РАН, ТвГУ, 2002. 191 с.

Уфимцева А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная). Изд. 2-е. Москва : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2010. 88 с.

Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. Москва : ИТДГК “Гнозис”, 2004. 326 с.

Sorensen H. S. The meaning of proper names. With a definiens formula for proper names in modern English. Copenhagen : Gad, 1963. 116 p.

REFERENCES

Baranov, A. N., Kazakevich, E. G. (1991). Parlamentskie debaty: traditsii i novatsii. Moskva : Znanie, 64 p. (in Russian).

Deik, T. A. van. (1989). Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiya. Moskva : Progress, 310 p. (in Russian).

Karasik, V. I. (2000). O tipakh diskursa. *Yazykovaya lichnost': institutsional'nyi i personal'nyi diskurs*, V. I. Karasik, G. G. Slyshkin (eds.). Volgograd : Peremena, 5–20 (in Russian).

Reformatskii, A. A. (2001). Vvedenie v yazykovedenie. Moskva : Aspekt Press, 536 p. (in Russian).

Romanov, A. A. (2002). Politicheskaya lingvistika. Funktsional'nyi podkhod. Moskva–Tver' : IYa RAN, TvGU, 191 p. (in Russian).

Ufimtseva, A. A. (2010). Leksicheskaya nominatsiya (pervichnaya neutral'naya). Moskva : Knizhnyi dom “LIBROKOM”, 88 p. (in Russian).

Sheigal, E. I. (2004). Semiotika politicheskogo diskursa. Moskva : ITDGGK “Gnozis”, 326 p. (in Russian).

Sorensen, H.S. (1963). The meaning of proper names. With a definiens formula for proper names in modern English. Copenhagen : Gad, 116 p. (in English).

Olena Gapchenko, PhD, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Associative potential of anthroponyms in Ukrainian political discourse

This article is devoted to an experimental study of the associative potential of anthroponyms in Ukrainian political discourse. We turned to a free-associative experiment in order to study the status of anthroponyms in political communication, as well as to reveal their associative potential. The results were interpreted using statistical and typological data processing, along with the methods of component analysis, cognitive modeling, etc. As words-stimulus, we used the names of domestic and foreign politicians from different periods known to modern speakers (not only to specialists in the field of politics and journalists but also to the general public) — no matter the ambiguous attitude of the society toward them and their activities. The experiment participants were representatives of different regions of Ukraine, of different ages, levels of education, and professions. The main object of the analysis was the associative reactions of the speakers obtained during the experiment. The main focus was on studying the semantic specifics of anthroponyms, associative connections, and the peculiarities of the functioning of these units in political communication.

The experiment results showed a significant associative potential of the anthroponyms in political discourse, determined by objective and subjective factors. Those associations that have to do with the anthroponyms-names of famous Ukrainian and foreign politicians of different periods convey essential background knowledge of speakers and determine the semantics and pragmatics of these units. Most often, in associative reactions to anthroponymic stimuli, we can trace such denotative characteristics as a politician's field of activity, the historical period in question, place of activity, nationality, appearance, character traits, intelligence, behavioral features, and other typical features. Furthermore, anthroponyms cause connotative reactions. Experimental studies prove that anthroponyms have, although somewhat specific, yet rich semantics and form a part of the process of encoding and decoding information.

Keywords: political discourse, political communication, personal name, anthroponym, associative potential, precedent phenomenon.

Стаття надійшла до редколегії 29.04.22
Рекомендована до друку 27.05.22

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'42:004

[https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).93-115](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).93-115)

Наталія Дарчук, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
<https://orcid.org/0000-0001-8932-9301>

КОРЕФЕРЕНТНІСТЬ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Метою цієї статті є дослідження категорії кореферентності в поетичному мовленні Лесі Українки на основі корпусу текстів української мови, розміщеного на порталі tova.info. Матеріалом слугували прижиттєві видання Лесі Українки. Схарактеризовано категорійну сутність кореферентності, визначено види репрезентантів об'єктів дійсності, їхні функційно-стилістичні різновиди і типові об'єкти репрезентації в поетичному тексті, розглянуто найчастотніші моделі їх представлень.

***Ключові слова:** референт, кореферент, кореферентність, дерево залежностей, кореферентна пара.*

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Категорія кореферентності відіграє винятково важливу роль у текстотворенні, оскільки вона зумовлена фундаментальними закономірностями організації тексту. Лінійність тексту і нелінійність описуваної в тексті ситуації неминуче пов'язані зі згадуванням елементів ситуації з іншою номінацією цього об'єкта, яка базується на тому, що було сказано про цей об'єкт, і на тих знаннях, які в тексті не вербалізовані. Тому в тексті виникають ланцюжки кореферентних імен, які, маючи бінарний зв'язок, почасти спонукають до появи вторинної номінації, яка є анафоричним зв'язком із первинною номінацією.

Актуальність обраної проблеми зумовлена тим, що категорія кореферентності є засадничою в текстотворенні, здійснюючи пізнавальну й комунікативну функцію, визначаючи навіть структуру поетичного твору. Попереднє дослідження

поетичної спадщини Лесі Українки продемонструвало у використанні форм граматичної особи індивідуальний стиль поетки, значну роль в утворенні смислу та загальної композиції ліричних віршів [Дарчук].

Метою цієї статті є дослідження категорії кореферентності в поетичному мовленні Лесі Українки на основі корпусу текстів української мови, розміщеного на порталі mova.info. Матеріалом були прижиттєві видання Лесі Українки.

Аналіз досліджень проблеми. Когерентність як загальна, а кореферентність як часткова категорії перебувають у фокусі уваги кількох дисциплін: лінгвістики, кібернетики і комп'ютерної інженерії. І якщо представників точних наук цікавлять методи оцінки зв'язності тексту, пошуки причин порушення зв'язності 1) для генерування тексту, автоматичного реферування, редагування, дидактики [Гогерчак та ін.; Cui et al.; Guinaudeau, Strube; Komen; Le, Mikolov; Li, Novy]; 2) у медичних цілях (для виявлення симптомів ментального захворювання тощо) [Погорілий, Крамов 2018 а; Погорілий, Крамов 2018 б], то в лінгвістиці досліджується цілісність тексту як логіко-семантична, граматична і стилістична співвіднесеність і взаємопов'язаність складових елементів; одна з визначальних характеристик тексту/дискурсу та необхідних умов текстуальності [Кибрик; Кобзарєва; Леднік; Максим'юк; Barzilay, Lapata; Putra, Tokunaga]. Насправді, зацікавлення цією проблематикою принаймні трьох наук свідчить про глибину порушеної проблеми, кінцевою метою досліджень є саме пошук смислу в аналізованому тексті. Що об'єднує в постановці проблем когерентності лінгвістику, кібернетику і комп'ютерну інженерію? Це обов'язкова структуризація фактів, пошук різних формальних моделей їхнього опису і, нарешті, нині чи не основне – пошук найадекватніших комп'ютерних форм представлення даних та оцінка отриманих результатів.

Для лінгвістики категорія кореферентності має значення як ідіостилістична характеристика, про що свідчать наукові розвідки (див. [Куриляк, Максим'юк]). Водночас кореферентність як текстова категорія, яку активно вивчають на матеріалі різних

дискурсів, не була предметом системного аналізу. Мовотворча роль Лесі Українки є всеохопною, що завжди привертало увагу і літературознавців, і мовознавців. Цікаво було дослідити корелятивність як ідіостилістичну рису творчості поетеси.

Оскільки сучасну наукову добу характеризує активне впровадження новітніх комп'ютерних засобів, закономірним кроком є створення відповідного інструментарію для роботи з текстами поетеси. У цьому полягає водночас і **актуальність**, і **новизна** проєкту електронного дослідницького корпусу мови Лесі Українки в межах Корпусу української мови (КУМ), створеного в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Мета корпусу текстів Лесі Українки – створення такого лінгвістичного і програмного продукту, який би, з одного боку, надавав широкі відомості про мову поетеси, а з іншого – був зручним для використання в різноманітних дослідженнях. Така мета вимагала виконання багатьох **завдань**, серед яких: лінгвістичний аналіз текстів Лесі Українки; укладання бази даних зафіксованих у них мовних одиниць із їхніми граматичними й кількісними характеристиками; створення зручного користувацького інтерфейсу, за яким можна було б здійснювати пошук, сортувати та статистично опрацьовувати всю зібрану в базі інформацію відповідно до потреб дослідників [Дарчук]. Лінгвістичне опрацювання здійснювалося двома способами: 1) автоматично – за допомогою автоматичного морфологічного аналізу (для визначення частин мови та їхніх граматичних форм); 2) автоматизовано – унаслідок роботи лінгвіста, який контролює правильність результатів аналізу, редагує й усуває можливі помилки.

Об'єктом дослідження є ідіостиль поетичного доробку Лесі Українки, який потребує глибокого й різнорівневого наукового аналізу, **предметом** – функціонування категорії корелятивності.

Опис фактичного матеріалу та методів, застосованих у процесі аналізу. Матеріалом були прижиттєві видання Лесі Українки: “Відгуки (із циклу “Невольницькі пісні”, “Легенди”, “Ритми”, “Хвилини”); “Думи і мрії” (“Відгуки”, “Мелодії”,

“Невільничі пісні”, “Поєми”); “На крилах пісень” (I та II розділи). Проаналізовано 153 тексти. Загальний обсяг матеріалу – **38479** слововживань. Кількість речень – **3218**. Корпус розміщено на мовно-інформаційному порталі **nova.info**. Застосовано методи дистрибутивного, компонентного, кількісного та описового аналізів.

Наукова новизна, теоретична і практична цінність отриманих результатів полягає в тому, що ідіостиль Лесі Українки з погляду ідіостилістичної організації тексту потребує докладних, виважених, об’єктивно цілісних студій глибинного характеру, а розроблений лінгвістичний і програмний продукт Корпусу текстів Лесі Українки надає широкі відомості про авторську мову і є зручним для використання в різноманітних дослідженнях, зокрема текстотворенні. Схарактеризовано категорійну сутність кореферентності, визначено види репрезентантів об’єктів дійсності, їхні функційно-стилістичні різновиди й типові об’єкти репрезентації в поетичному тексті, розглянуто найчастотніші моделі їх представлень.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. *Референт* – об’єкт позамовної дійсності у конкретній мовній ситуації; предмет референції. *Кореферент* – мовний знак, співвідносний з іншим мовним знаком за одним і тим самим референтом. *Кореферентність* – це відношення між референтом і кореферентом, тобто між словами або словосполученнями, які позначають той самий об’єкт, маючи один і той самий референт. Кореферентність як важлива текстова категорія забезпечує тематичну неперервність, інформаційну завершеність, когерентність, тобто цілісність тексту.

Установити кореферентність у цьому проекті означає виявити в тексті всі згадування, які належать до тієї самої сутності. Способом вираження референта може бути слово, словосполучення, а кореферента – слово, словосполучення або підрядне речення.

Розмічування тексту, тобто встановлення кореферентних пар, здійснювалося автоматизовано, за участі лінгвіста, з урахуванням специфіки поетичного тексту Лесі Українки, у якому між членами пари майже завжди дистантний зв’язок і почасти від-

сутнє узгодження в категорійних граматичних формах, про що йтиметься нижче¹. Кожен текст вірша дублювався на екрані: зліва блакитним кольором маркувався кореферент (К), справа жовтим кольором – референт (Р), що давало змогу візуально їх розрізнити. Натисканням клавіші “запам’ятати” у викидному списку обирався тип відношень між К і Р, після чого при К і Р приписувався відповідно парний елемент: кореференту – Р, а референту – К. У разі, коли одному референту відповідали кілька кореферентів, тобто було кілька вербальних репрезентацій об’єктів художньо інтерпретованої дійсності, утворювався ланцюжок.

Ми дотримувалися таких загальних правил:

1. Позначати бінарну пару якомога довшим висловом, що характеризує сутність описуваної ситуації. Наприклад:

В дворі старого замчища-руїни зібрались **ми** поважні учені голови гладенькі й кучеряві (ідентичність) на віче, все поважніми усіх (ідентичність), учені головими усіх (ідентичність), гладенькі й кучерявими усіх (ідентичність), і віком не малі – якби зложити літа усіхповажні учені голови гладенькі й кучеряві (ідентичність), либонь, століття вийшло б!

У наведеному реченні кореференту **ми** приписується згадка про референт **поважні учені голови, гладенькі й кучеряві**; кореференту **усіх** (якби зложити літа **усіх**, либонь, століття вийшло б) також приписується той самий референт.

2. У разі, якщо є складнопідрядне речення зі співвідносним словом, останнє кваліфікують як референт, а підрядне речення – як кореферент, напр.:

садочка спогадів що що (ідентичність) моїх, **що садочка спогадів садочка спогадів** (ідентичність) міниться барвистими квітками при світлі мрій, мов при західнім сонці.

У цьому фрагменті референтом буде **садочка спогадів**, а кореферентом – **що міниться барвистими квітками при світлі мрій**.

3. Іменникові вислови, які є предикатами, вважаються кореферентними лише тоді, коли вони позначають еквівалентні сут-

¹ Для більш структурованих текстів, напр., наукового чи ділового дискурсу, розроблено програму автоматичного виявлення кореферентності в українськомовному тексті.

ності, а не включення однієї сутності в іншу, як, напр., у реченні: *Макрон є президентом Франції*, у якому слово *президентом* вжито в предикатному значенні.

При завершенні етапу автоматизованої розмітки текстові дані автоматично інвертувалися в табличну форму, де представлено загальні кількісні дані про тип кореферентних відношень як для конкретного тексту, так і для цілого вузла текстів, напр., збірки віршів, або для всіх творів поетки (табл. 1).

Таблиця 1. Кількісні дані типів зв'язку кореферентного зв'язку

Назва кореферентного зв'язку	Загальна кількість	Кількість у відсотках
ідентичність	1445	95,1
частина-ціле	27	1,8
предикативна ідентичність	6	0,4
розрив сукупності	29	2,0
асоціація	10	0,7
метонімія	3	0,2

На матеріалі вказаних збірок автоматично укладено таблицю, де вміщено **1520** референційно тотожних одиниць, які утворювали бінарну пару. Серед проаналізованих 153 текстів у 23 не трапилися випадки кореферентності. Кількісно оцінити насиченість тексту категорією кореферентності допоможе пропонований нами індекс кореферентності:

$$I_{co} = K / N,$$

де I_{co} – індекс кореферентності; K – кількість бінарних пар; N – кількість речень у тексті.

Як показує дослідження, лише у 20 текстах індекс перевищує 1, а максимальне значення (1,42) має вірш “Забута тінь”, де всього 24 речення, але вірш буквально пронизаний кореферентними зв'язками, тобто в середньому в кожному реченні є посилання на дійових осіб. У першому реченні згадується ім'я Данте, *флорентійського вигнанця, співця*, а потім формами особового займенника *він* заміщується його ім'я у 12 випадках і лише в прикінцевому реченні повторюється. Друга дійова особа, Беатріче

Портінарі, також згадується двічі – у середині вірша й наприкінці, у решті речень її ім'я також заміщено формами особового займенника *вона*. За рахунок таких зв'язків вірш стає ніби зцементованим єдиним цілим, композиційно підтверджуючи силу кохання: *Безсмертна пара Данте й Беатріче, Потужна смерть не розлучила їх*.

На другому місці вірш “До природи” (1,25), який за обсягом невеликий (4 речення), але насичений парадигматичними формами особового займенника *ти*, референтом якого є природа, до якої поетка звертається як до живої істоти: *Натуро-матінко! Я на твоєму лоні дитячі радощі і горе виливала і матір'ю тебе я щиро звала*.

На третьому місці вірш “Віче” (1,14), у якому 29 речень, які також зв'язані займенниками, що заміщують дійових осіб вірша і самого оповідача, який був учасником таємного віче та свідком подій часів Жанни д'Арк.

Іншим коефіцієнтом є індекс покриття тексту явищами кореферентності:

$$I_{ct} = K / L \times 100 \%,$$

де I_{ct} – індекс кореферентності для тексту; L – довжина тексту у словоформах; K – кількість бінарних пар.

Цей індекс указує на те, який відсоток тексту охоплений явищем кореферентності. Як показало дослідження, на першому місці драматична поема “Одержима” (8,85 %). Це зрозуміло, оскільки вона побудована у формі філософського діалогу Міріам (одержима) з Месією. На другому місці вже згадуваний вірш “Забута тінь” (8,5 %), а на третьому – прозовий вірш “Жертва” (8,4 %), який невеликий за розміром (155 словоформ, 9 речень), але цілісний саме за рахунок текстотвірної категорії кореферентності.

Нами укладено таку класифікацію відношень кореферентності:

1. **Ідентичність** – позначає вислови, що стосуються однієї сутності реального світу. Приклад: *Де поділися ви, голосні слова, що без вас моя туга німа?* (“Де поділися ви, голосні слова” / “Ритми”).

На рис. 1 представлено дерево залежностей речення, у якому кожен вузол – словоформа, а різнокольорові дуги – типи синтаксичних зв'язків між словоформами, які розшифровано у крайньому правому стовпчику. Референт-згадка *голоснії слова* та кореферент-згадка *ви* стоять поруч у головному реченні, а другий кореферент-згадка *(без) вас* – у складнопідрядному реченні, тобто референт між двома кореферентами пов'язаний із ними дугою “ідентичність”, що ілюструє симетричність цього відношення.

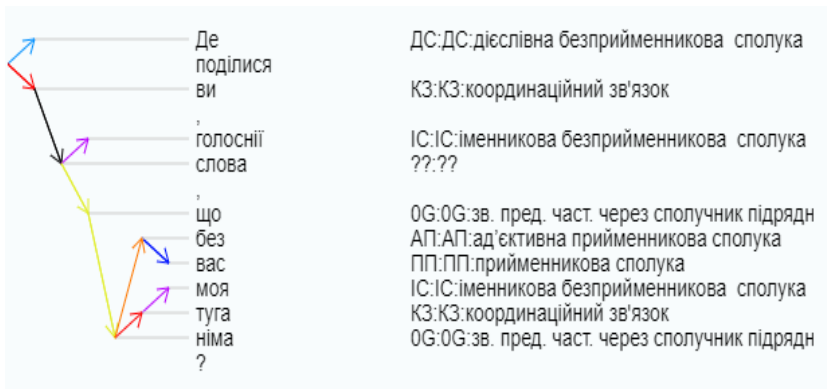

Рис. 1. Дерево залежностей речення *Де поділися ви, голоснії слова*

Стрілки від анафор *ви, вас* спрямовані на їхнього антецедента *голоснії слова*: *ви* → *голоснії слова* ← *вас*.

2. **Розрив** сукупності – пов'язує вислів з іншими висловами, які у сукупності стосуються однієї сутності реального світу. Приклад: *Сиділи ми в садку, там саме зацвітав, і сипався з каштанів білий цвіт. Мені сім літ минуло, а їй, либонь, минуло двадцять літ* (“Забуті слова”).

У цьому реченні стрілка спрямована від вислову, який розривається, до висловів, які описують елементи сукупності: *ми* → *мені, їй*. Цікаво, що в цьому вірші не згадуються імена дійових осіб.

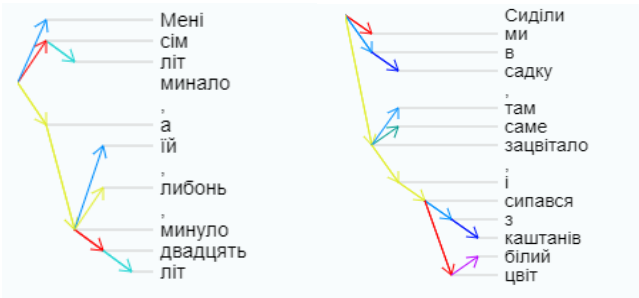

Рис. 2. Дерево залежностей речень із вірша “Забуті слова”

3. **Частина-ціле** – вислів позначає сутність, що є частиною сутності, позначеної іншим висловом. Приклад: *І відхилили розколоне віко того саркофага ... Що ж там було? Ра-Менеїс була горда цариця, дочка фараонів, Гарна й страшна, мов Урея, змія золотая, Що обвивала подвійний вінець двох Єгиптів, Мала чоло діамантове й темні рубінові очі* (“Ра-Менеїс”):

Рис. 3. Дерево залежностей речення з поезії “Ра-Менеїс”

У цьому прикладі стрілка спрямована від слова, що позначає частину (*чоло, очі*), до слова, що позначає ціле (*змія*): *змія* ← *чоло й очі*.

4. **Предикативна ідентичність** – поєднує предикативний вислів із номінативним, що стосуються однієї сутності реального світу. Приклад: *Я з ласки бога цариця, бо, гляньте, – сиджу на престолі* (“Завжди терновий вінець”):

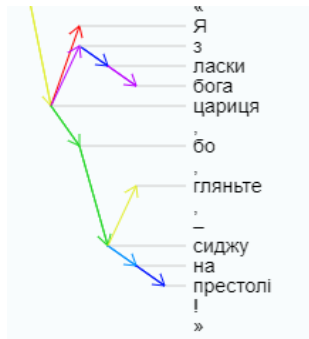

Рис. 4. Дерево залежностей речення з поезії “Завжди терновий вінець”

У цьому прикладі стрілка спрямована від іменникового вислову до предикативного: *цариця* → *сиджу*.

5. **Метонімія** – при семантичних переносах можлива кореферентність між іменними групами, які позначають різні об’єкти, пов’язані між собою лише метонімічно. Приклад: *А далі слово змінилося у спів, і вся громада до дзвінкої промови прилучилась* (“Віче”):

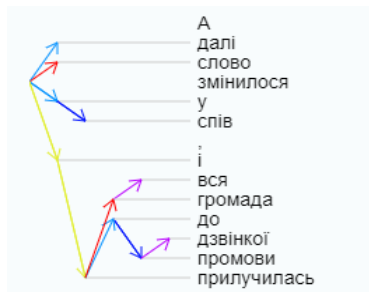

Рис. 5. Дерево залежностей речення з поезії “Віче”

У цьому реченні слово → *спів* кореферентні, стрілка показує напрям зв'язку.

6. **Асоціація** – часткова пов'язаність. Приклад: *Годівлю дав юрбі, тілам і душам, всім дав спокій, а сам у сій пустелі пасе думок отари незчисленні* (“Одержима”):

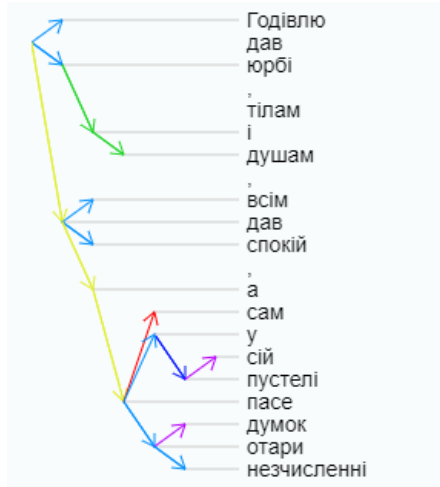

Рис. 6. Дерево залежностей речення з поезії “Одержима”

У цьому прикладі стрілка спрямована від вислову-згадки до вислову, на який здійснено посилання: ...пасе *отари* → *думок*.

Таке унаочнене представлення на прикладі ДЗ дає змогу встановити місцерозташування пари Р-К у реченні, позицію відносно одна одної. Як бачимо з табл. 1, 95,1 % усіх кореферентних пар – це ідентичні зв'язки, на другому і третьому місцях перебувають “розрив сукупності” та відношення “частина-ціле”. Проте серед шести типів кореферентності лише перший, ідентичність, може бути визначений формально, за алгоритмічними правилами. Синтаксичний аналізатор дає змогу автоматично встановити кореференцію для особових (*він, вона, воно, вони*), присвійних (*його, її, їх*), зворотного (*себе*), відносних (*який*) займенників на підставі правил пошуку конгруентного слова, тобто слова, яке узгоджується із займенником

у роді та числі. Для формулювання правил використовуємо таку інформацію:

1. Позиція К і Р у ланцюжку речення;
2. Позиція К і Р у дереві залежностей;
3. Належність сегмента з К або Р до ускладнювачів речення – підрядного речення або звороту;
4. Тип синтаксичного зв'язку К і Р.
5. Тип синтактико-семантичного відношення К і Р.
6. Наявність у референта залежних слів.
7. Перетин у роді та числі К і Р.

Автоматичне вилучення дасть змогу побудувати семантичне дерево кореферентних пар для цілого тексту (рис. 7).

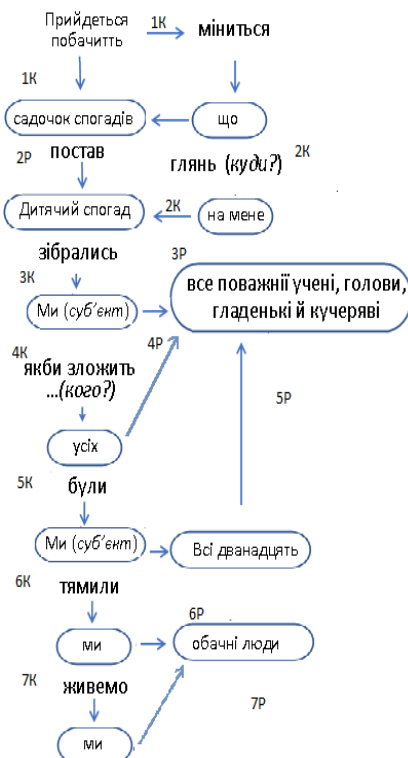

Рис. 7. Міжреченнєва кореферентність

Проілюструємо його на матеріалі вірша “Віче” (із циклу “Невольницькі пісні”: Відгуки). Спершу подаємо фрагменти речень:

1-е: *...мені не прийдеться побачить того садочка спогадів моїх, що міниться барвистими квітками...*

2-е: *...повстав дитячий спогад і кличе, й вабить: глянь на мене...*

3-е: *...зібрались ми на віче, все поважні, учені голови, гладенькі й кучеряві, і віком не малі – якби зложити літа усіх.*

4-е: *Ми всі були на зборах, всі дванадцять.*

5-е: *Обачні люди, тямили ми добре, що ми живем у небезпечний час...*

На рис. 7 представлено кореферентні пари з наведених речень, які автоматично були вилучені з дерев залежностей п'яти речень: 1К–1Р – мітки кореферента і референта 1-го речення, 2К–2Р – другого, 3К–3Р – третього, 4К–4Р – четвертого і 5К–5Р, 6К–6Р, 7К–7Р – п'ятого, шостого та сьомого речень. Корреферентні пари розміщені в овальних фігурах, пунктирні дуги спрямовані від кореферента-згадки до референта-згадки. До членів пари проведено суцільні дуги від вузлів дерева залежностей, які уточнюють контекст (напрямок дуг у фрагментах дерева залежностей зберігається).

У першому реченні кореферентна пара *садочок спогадів* (Р) – сполучне слово *що* (К) розташована у двох частинах речення – головному й підрядному, отже, вона зв'яже ці два речення синтаксично. У другому реченні пара *дитячий спогад* (Р) і *мене* (К) як персоніфікація пов'язана з попередньою парою лексично, завдяки лексемі *спогад* (*садочок спогадів, дитячий спогад*), демонструючи зв'язність цих двох речень. До референта третього речення *все поважні, учені голови, гладенькі й кучеряві* спрямовані дуги кореферентів третього (*ми; усі*) та четвертого (*ми*) речень, причому уточнюється значення референта третього речення: *всі дванадцять* – це *все поважні, учені голови, гладенькі й кучеряві*. До референта п'ятого речення *обачні люди* спрямовані дуги шостої та сьомої кореферентних пар із кореферентом *ми* (*тямили ми; живемо ми*). Отже, у цьому уривку тексту смисловим центром є три референти-згадки: *садочок спогадів, все по-*

важні, учені голови, гладенькі й кучеряві та обачні люди, які цементують текст через свої кореференти-згадки.

Помітно, що в творах Лесі Українки вербальна репрезентація об'єктів реальної та художньо інтерпретованої дійсності виражається в наявності не лише кореферентних пар, а й рядів, коли біля кореферента накопичуються кілька посилань, утворюючи ряди моделей вербальних репрезентацій. Наприклад, у поезії “Завжди терновий вінець...”:

Завжди терновий вінець буде кращій воно (асоціація), ніж царська корона воно (асоціація).

Завжди величніша путь на Голгофу воно (асоціація), ніж хід тріумфальний воно (асоціація).

Так одвіку було й так воно Завжди терновий вінець буде кращій ніж царська корона Завжди величніша путь на Голгофу ніж хід тріумфальний (асоціація) буде довіку, поки житимуть люди і поки ростимуть терни

– кореферент **воно** заміщує два референти, які зафарбовані червоним кольором і приписані йому маленькими літерами, утворюючи кореферентні ряди, зв'язані асоціативно, оскільки і в першому, і в другому випадку *терновий вінець* асоціюється з *царською короною*, а *величніша путь* – із *ходом тріумфальним*.

У вірші “Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі!..” після звертання до Єремії (референт) у наступних реченнях згадка замінюється на кореферент *ти* у різних парадигматичних формах зі зв'язком ідентифікації:

Єреміє тобі ти серце твоє ти ти серце ти твої сльози (ідентичність), зловісний пророче в залізнім ярмі!

Певне, серце господь тобі Єреміє (ідентичність) дав із твердого кришталю: ти Єреміє (ідентичність) провидів, що люд буде гнить у ворожій тюрмі, – як же серце твоє Єреміє (частина-ціле) не розбилося від лютого жалю?

Як ти Єреміє (ідентичність) міг дочекатись, чи справдиться слово твоє?

Роєм стріли ворожі на божее місто летіли, – певне, чарами ти Єреміє (ідентичність) гартував тоді серце ньому Єреміє (частина-ціле) своє, що на ньому серце (ідентичність) ламалися навіть ворожії стріли!

Отже, при референті після автоматизованого розмічування накопичується кореферентний ряд. Можна припустити, що художній поетичний текст через специфіку текстотворення за рахунок створюваних образів відзначається не лише контактними, але й дистантними позиціями референт-кореферент. Як показує дослідження, для ідіостилю Лесі Українки характерні саме дистантні зв'язки. Наприклад, поезія “Єреміє, зловісний пророчє в залізнім ярмі!..”: Єврейські мелодії (із циклу “Невольницькі пісні”) починається звертанням до Єремії у першому реченні, а всі наступні речення (з другого по п'яте) містять лише згадку про нього і звертання, виражені різними формами особових і присвійних займенників. Під час кожного згадування того самого об'єкта (Єремія) відбувається нова номінація цього об'єкта, яка базується на тому, що вже було сказано про нього, і на тих знаннях, які не вербалізовані в тексті, тобто на екстралінгвальних знаннях. Це знання про постать Єремії: Єремія – один із чотирьох святих пророків, покликаний Господом бути пророком серед іудеїв, яких він зі слізьми на очах благає не відступати від Бога, не вірити ідолам, передбачав біди і війни, але люди насміхалися з нього, сварили його і навіть намагалися вбити. Напр.: *серце господь **тобі** дав із твердого кришталю; **ти** провидів, що люд буде гнить у ворожій тюрмі; серце **твое** не розбилося від лютого жалю; як **ти** міг дочекатись, чи справдиться слово **твое**?; чарами **ти** гартував тоді серце своє, що на ньому ламалися навіть ворожій стріли!*

Вірш закінчується звертанням до Єремії, і в останніх трьох реченнях є аналогічне згадування. Така кореферентна структура вірша сприяє його конкатенації, адже міжреченнєві не лише граматичні (напр., сполучники на початку речення), а й смислові зв'язки посилюють цілісність твору.

До контактних можна віднести складнопідрядні речення зі співвідносним іменником-референтом і підрядним означальним зі сполучним словом, напр.:

...більш мені не прийдеться побачить того садочка спогадів що що (ідентичність) моїх, що садочка спогадів садочка спогадів (ідентичність) міниться барвистими квітками при світлі мрій (“Віче”).

У головному реченні *садочок спогадів* набуває додаткової номінації за рахунок підрядного речення, у якому створюються нові образи, а референти, завдяки такій дескрипції, набувають унікальних, одинично маркованих репрезентантів об'єкта-референта.

Наступним методичним кроком є визначення типових об'єктів репрезентації дійсності в поетичному тексті Лесі Українки, найчастотніших граматичних моделей їхнього представлення. Для цього укладена робоча таблиця (табл. 2) для занесення даних, а саме:

- перша колонка – кореферент (К);
- друга колонка – референт (Р);
- третя колонка – морфологічна модель пари (К/Р): через слеш частиномовний код і код категорійних характеристик (рід, число, відмінок);
- четверта колонка – синтаксична модель – функція членів речення кожного з членів пари (К/Р);
- п'ята – позиція кореферента відносно референта в реченні;
- шоста – загальна семантична характеристика кожного з членів пари в термінах чотирьох доменів: ім'я власне; загальне; реальне; ірреальне.
- сьома колонка – назва твору.

Таблиця 2. Скріншот робочої таблиці кореферентності

Кореф	Реф	Морф.мод Р-К	Синт.мод Р-К	Поз.Кореф	Х-ка.реф	Назва тексту
неї	зірка	МЗ/КИ	обст/підм	пост	загальне, реальне	Зберегти «Чи тільки ж блискавцями літати...»
ім	словом	МО/ЛО	дод/дод	пре	загальне, реальне, ір	Зберегти «Чи тільки ж блискавцями літати...»

Чи тільки зірка тим ясніше сяє , чим темрява чорніша вколо неї ?

Чому ж би ім не злинути угору , мов жайворонка спів , дзвіночком срібним ? Чи тільки ж блискавцями літати словом отим , що з туги народились ?

Якщо перші дві й остання колонки заповнюються автоматично, то решта колонок вручну за підтримки контексту, який отримуємо натисканням миші на кореференті. Така таблиця формується для кожного тексту після розмічування, набору текстів, напр., цілої збірки або всіх творів конкретного автора.

За даними Частотного словника творів Лесі Українки [10] серед найчастотніших слів друге місце після сполучника *і* посідає особовий займенник *я* (абсолютна частота 866, середня – 22, 8), що свідчить про дві ситуації: або у своїй ліричній поезії поетка веде мову про себе і свої почуття, або від імені персоніфікованого ліричного героя. І саме через співвіднесеність Кореферент – Референт встановлено, що превалює саме перша ситуація, тому що лише у 73 з 866 вдалося автоматизовано приписати референт. У решті випадків він був відсутній, оскільки під *я* розумілася сама Леся Українка, а 73 вживання займенника є лише в поемах “Одержима” та “Саул”. Отже, констатуємо, що більшість поезій еготивні.

У подальшому дослідженні ми обмежилися збіркою прижиттєвих видань “Відгуки” (загальна кількість словоформ – 9115). Розподіл абсолютних частот особових займенників у позиції кореферента такий:

<i>ти</i> – 104	<i>вона</i> – 40	<i>ви</i> – 29
<i>він</i> – 89	<i>вони</i> – 39	<i>воно</i> – 2
<i>я</i> – 73	<i>ми</i> – 23	

Як бачимо, позиції змістилися: займенник *ти* посідає перше місце, що пояснюємо взаємодією поета в момент творчості з предметом почуття, до якого він звертається на *ти*. Серед займенників 3-ої особи найчастотнішим є займенник чол. р. *він*, далі *вона*, *вони*. Серед особових форм у множині майже однаково частоту мають займенники *ми*, далі *ви*. Отже, можна припустити, що категорія особи належить до ядрових категорій поетичної граматики Лесі Українки, визначаючи її специфіку і структуру ліричного вірша і, відповідно, високий рівень кореферентності – зв’язності поетичного тексту. Насправді особові займенники виражають концептуальну тотожність.

У другій колонці вміщено репрезентатори об’єктів художньо інтерпретованої дійсності, серед яких:

1) власні назви, які представляють індивідуального референта – ліричного героя, дійової особи (*Міріам* (108), *Месія* (89), *Сул* (19));

2) загальнономінативні одиниці різного функціонального призначення й семантичного наповнення (*учитель* (8), *люди* (8), *жінка* (7), *пісня* (7), *люд* (6), *людина* (2) тощо), тобто різні об'єкти нарації;

3) описові конструкції “*той, хто...*”, “*такий, що...*”, “*І/Г, що...*”, “*І/Г, які...*”, які функціонують у ролі одинично маркованих репрезентантів об'єкта (19); це складні денотати.

Третя і четверта колонки таблиці вміщують морфологічні (третя колонка) та синтаксичні (четверта колонка) моделі репрезентації К–Р. Дослідження показує, що і на морфологічному, і на синтаксичному рівнях у межах першої групи кореферентних відношень “ідентичність” майже 67,4 % від 486 кореферентних пар зазнали зміни у граматичній морфологічній категорії відмінка, а відтак змінили синтаксичну роль члена речення. Наприклад, додаток/підмет (тут і далі лівобічний кореферент, правобічний – референт) (115 прикладів), підмет/додаток (20), підмет/означення (10), додаток/обставина (5), додаток/означення (7) тощо. Це підтверджує думку про різноманітність способів маніфестування об'єктів інформаційно-комунікативного наповнення поетичних текстів та багатовимірну інтерпретацію референта. Можна припустити, що поетичний дискурс Лесі Українки цьому сприяє.

У цій групі щодо позиції К–Р, як показує дослідження, у творах Лесі Українки в 77,2 % кореферент передує референтові, а в 22,8 % є у постпозиції, тобто кореферентні вказівні номінації семантично наповнюються постпозиційним референтом. Додатково проаналізовано текстотвірну сутність кореферентності, а саме: яка семантика номінативних одиниць референтів на рівні лексико-семантичних груп: *індивідуальне, загальне, реальне, ірреальне, складний денотат*. Виявляється, що найбільший відсоток (53,5 %) становить група референтів зі значенням “індивідуальне, реальне”, тобто іменники, які позначають власну назву дійової особи та є реальною живою істотою. На другому місці перебуває іменник зі значенням “загальна назва”, який є реальною істотою. На третьому місці – складний

денотат, який називає комунікативну ситуацію, виражену підрядним означальним.

Таку саму картину спостерігаємо у другій і третій групах “частина – ціле” та “розрив сукупності”: зміна морфологічних категорій відмінка й числа, а також почасти зміна синтаксичних категорій К–Р. Семантика референтів стабільно позначає загальні та реальні сутності. Решта відношень представлена невеликою кількістю прикладів.

Висновки. Завдання визначити кореферентність у повному обсязі на практиці розв’язано частково, оскільки, по-перше, потрібні прагматичні знання про аналізований текст, по-друге, авторські вподобання та поетичний стиль, коли референт при різних кореферентах згаданий лише раз або є уявним, утруднює отримання достовірних даних. Як показав наш досвід, установити кореферентність із високим ступенем достовірності можемо тоді, коли:

- референтом є власна назва дійової особи;
- референтом є загальні назви як назви осіб (*пан лицар, товариші колишні, ученик*), абстрактні назви (*слово, душа, робота*), конкретні назви (*гори, блискавиця, хмарка, квітка*). Референтність такої згадки не зумовлена наявністю в читача екстралінгвальних знань;
- відносні займенники (*що, як-ий, як-а, як-е, як-і*) у будь-якій граматичній формі, які не мають анафоричних референтів і кореферентні останній найближчій іменній групі того самого речення, узгодженій за родом і числом;
- особовий займенник, який, урахувавши атропоцентричний характер мови і мислення, намагається посісти в реченні позицію суб’єкта – підмета. Непрямі відмінки кореферента ускладнюють установлення референта, оскільки такий займенник може бути кореферентним будь-якому іменникові з попередніх речень. Тому застосування автоматичного синтаксичного аналізу не дає змоги повною мірою розв’язати це завдання.

ДЖЕРЕЛА

Частотний словник творів Лесі Українки. URL : <http://www.mova.info/cfq1.aspx?fdid=lupv> (дата звернення: 21.02.2022).

ЛІТЕРАТУРА

Гогерчак Г., Дарчук Н., Кривий С. Представлення, аналіз та видобування знань з неструктурованих природномовних текстів. *Кибернетика та системний аналіз*. 2021. Т. 57. № 3. С. 164–183.

Дарчук Н. П. Категорія особи у творах Лесі Українки. *Лінгвістичні студії (Linguistic Studies)*. 2020. Вип. 40. С. 19–35.

Кибрик А. А. Референция и рабочая память: о взаимодействии лингвистики с психологией и когнитивной наукой. *Материалы первой российской интернет-конференции по когнитивной науке*. Москва : УМК Психология, 2004. С. 29–43.

Кобзарева Т. Ю. Проблема кореференции в рамках поверхностно-синтаксического анализа русского текста. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды Международной конференции Диалог'2003*. Москва, Наука, 2003. С. 278–284.

Куриляк Л. П. Кореферентність у сучасному українському текстові: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2004. 24 с.

Леднік О. С. Когезія та когерентність як категорії зв'язного тексту. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10: *Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2010. Вип. 6. С. 119–123.

Максим'юк О. В. Кореферентність нерозкладних компонентів у структурі речення: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2006. 20 с.

Погорілий С. Д., Крамов А. А. Метод розрахунку когерентності українського тексту. *Реєстрація, зберігання і обробка даних*. 2018 а. Т. 20. № 4. С. 64–75.

Погорілий С. Д., Крамов А. А. Автоматизована екстракція структурованої інформації з множини веб-сторінок. *Проблеми програмування*. 2018 б. № 2–3. С. 149–158.

Barzilay R., Lapata M. Modeling local coherence: An entity-based approach. *Computational Linguistics*. 2008. Vol. 34, No 1. P. 1–34.

Cui B., Li Y., Zhang Y., Zhang Z. Text Coherence Analysis Based on Deep Neural Network. *Proceedings of the 2017 ACM on Conference on Information and Knowledge Management*. 2017. P. 2027–2030.

Guinaudeau C., Strube M. Graph-based local coherence modeling. *Proceedings of the 51st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. 2013. Vol. 1. P. 93–103.

Komen E. R. Coreference Annotation Guidelines. *Coreference coding manual*. 2009. URL : http://erwinkomen.ruhosting.nl/doc/2009_Coref_CodingManual_V2-0.pdf (дата звернення: 16.12.2021).

Le Q., Mikolov T. Distributed representations of sentences and documents. *International Conference on Machine Learning*. 2014. P. 1188-1196.

Li J., Hovy E. A model of coherence based on distributed sentence representation. *Proceedings of the 2014 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*. 2014. P. 2039–2048.

Putra J. W. G., Tokunaga T. Evaluating text coherence based on semantic similarity graph. *Proceedings of TextGraphs-11: the Workshop on Graph-based Methods for Natural Language Processing*. Vancouver, Canada, 2017. P. 76–85.

REFERENCES

Hoherchak, H., Darchuk, N. & Kryvyi, S. (2021). Representation, analysis and extraction of knowledge from unstructured natural language texts. *Cybernetics and Systems Analysis*, 57, № 3, 164–183 (in Ukrainian).

Darchuk, N. P. (2020). The category of person in poetry of Lesia Ukrainka. *Linguistic Studies*, 40, 19–35. <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2020.40.1.2> (in Ukrainian).

Kibrik, A. A. (2004). Referenciya i rabochaya pamyat: o vzaimodejstvii lingvistiki s psihologiej i kognitivnoj naukoj. *Proceedings of the first Russian Internet conference on cognitive science* (pp. 29–43), Moskva : UMK Psihologiya (in Russian).

Kobzareva, T. Yu. (2003). Problema koreferentsii v ramkah poverhnostno-sintaksicheskogo analiza russkogo teksta. *Computational Linguistics and Intelligent Technologies: Proceedings of the International Conference Dialogue'2003* (pp. 278–284). Moskva : Nauka (in Russian).

Kuryliak, L. P. (2004). Coreference in modern Ukrainian text creating. *Extended abstract of Candidate's thesis (Linguistics)*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Liednik, O. S. (2010). Koheziia ta koherentnist yak katehorii zviaznogo tekstu. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 10: Problemy hramatyky i leksykologii ukraïnskoi movy*, 6, 119–123 (in Ukrainian).

Maksymiuk, O. V. (2006). Coreference of stable components in the structure of the sentence. *Extended abstract of Candidate's thesis (Linguistics)*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Pohorilyy, S. D. & Kramov, A. A. (2018 a). Method of the coherence evaluation of Ukrainian text. *Reiestratsiia, zberihannia i obrobka danykh*, 20, № 4, 64–75. <https://doi.org/10.35681/1560-9189.2018.20.4.178945> (in Ukrainian).

Pohorilyy, S. D. & Kramov, A. A. (2018 b). Avtomatyzovana ekstraktsiia strukturovanoj informatsii z mnozhyny veb-storinok. *Problemy prohramuvannia*, 2–3, 149–158 (in Ukrainian).

Barzilay, R. & Lapata, M. (2008). Modeling local coherence: An entity-based approach. *Computational Linguistics*, 34, No 1, 1–34 (in English).

Cui, B., Li, Y., Zhang, Y. & Zhang, Z. (2017). Text Coherence Analysis Based on Deep Neural Network. *Proceedings of the 2017 ACM on Conference on Information and Knowledge Management* (pp. 2027–2030). <https://doi.org/10.1145/3132847.3133047> (in English).

Guinaudeau, C. & Strube, M. (2013). Graph-based local coherence modeling. *Proceedings of the 51st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, (vol. 1, pp. 93–103) (in English).

Komen, E. R. (2009). Coreference Annotation Guidelines. *Coreference coding manual*. URL : http://erwinkomen.ruhosting.nl/doc/2009_CorefCodingManual_V2-0.pdf (date of access:: 16.12.2021) (in English).

Le, Q. & Mikolov, T. (2014). Distributed representations of sentences and documents. *International Conference on Machine Learning* (pp. 1188–1196). <https://doi.org/10.48550/arXiv.1405.4053> (in English).

Li, J. & Hovy, E. (2014). A model of coherence based on distributed sentence representation. *Proceedings of the 2014 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)* (pp. 2039–2048) (in English).

Putra, J. W. G. & Tokunaga, T. (2017). Evaluating text coherence based on semantic similarity graph. *Proceedings of TextGraphs-11: the Workshop on Graph-based Methods for Natural Language Processing* (pp. 76–85), Vancouver, Canada. <https://doi.org/10.18653/v1/W17-2410> (in English).

Natalia Darchuk, Dr Hab, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Coreference in the poetic works of Lesia Ukrainka

The category of coreference plays an important role in the creation of texts, as it is based on fundamental principles of text organization. The linearity of a text and the non-linearity of a situation described in the text are closely related

to the mention of elements of a situation with another nomination of this object. Therefore, chains of coreferential names appear in the text and, having a binary relation, partly cause the emergence of a secondary nomination, which is an anaphoric relation with the primary nomination.

The purpose of this article is to study the category of coreference in the poetic speech of Lesia Ukrainka based on the corpus of the Ukrainian language represented on mova.info. The object of the research is the idiosyle of Lesia Ukrainka's poetry, and the subject is the functioning of the category of coreference.

The categorial essence of coreference is characterized, the types of representatives of real objects, their functional and stylistic varieties and typical objects of representation in a poetic text are determined, and the most frequent structures are considered.

Software for working with coreference has been developed and implemented. It has a user-friendly interface, which allows searching, sort, and doing the quantitative processing of the collected information according to the needs of researchers. On the material of 153 texts, 1520 referentially identical pairs are established. The coreferentiality index and the index of coreference coverage of the text proposed in this article helped to quantitatively assess the saturation of the text with the category of coreference. In addition, the classification of coreferential relations is composed: 1) identity; 2) collection gap; 3) part-whole; 4) predicative identity; 5) metonymy; 6) association. A dependency tree of a sentence made it possible to determine the location of coreferential pairs in the sentence, the position relative to each other, the belonging of the segment with the coreferent or the referent to the complicators of the sentence, i.e., a subordinate clause or phrases. This representation also helped to establish the type of syntactic relationship between the coreferent and the referent, the type of syntactic-semantic relationship between them, the presence of referent-dependent words, the intersection of the coreferent and the referent in gender and number. Automatic extraction of coreferential pairs from dependency trees allowed building intersentential coreference.

Keywords: referent, coreferent, coreference, dependency tree, coreferential pair.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.22
Рекомендована до друку 14.04.22

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

НАШІ АВТОРИ

- Богомолець-Бараш Олександр Миколайович** – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Гапченко Олена Анатоліївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Гнатюк Лідія Павлівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Дарчук Наталія Петрівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Прадід Юрій Федорович** – доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, м. Сімферополь
- Різник Сергій Михайлович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Стратулат Наталія Вікторівна** – кандидат філологічних наук, професор кафедри правничої лінгвістики Національної академії внутрішніх справ

З М І С Т

Історія мови

Гнатюк Лідія Архаїчні етикетні формули як відображення специфіки мовної картини світу українців.....	5
--	---

Лексикологія. Ономастика

Стратулат Наталія Особливості функціонування лексем <i>корупція, корупційний, антикорупційний</i> у сучасному українському законодавстві.....	19
--	----

Прадід Юрій Матронімічні прізвища (на матеріалі українських варіантів християнських імен).....	32
--	----

Синтаксис

Різник Сергій Граматичні форми суб'єкта в семантико-синтаксичнійструктурі речення	44
---	----

Концептологія

Богомолець - Бараш Олександр Об'єктивація концепту <i>Європа</i> в українській мові XVI – першої половини XVII століття	54
---	----

Психолінгвістика

Гапченко Олена Асоціативний потенціал антропонімів українського політичного дискурсу	79
--	----

Комп'ютерна лінгвістика

Д а р ч у к Наталія

Кореферентність у поетичних творах Лесі Українки 93

Наші автори 116

CONTENTS

History of Language

H n a t i u k Lidiia Archaic formulas of language etiquette as a representation of the specifics of the language picture of the world of Ukrainians	5
---	---

Lexicology. Onomastics

S t r a t u l a t Natalia Features of the functioning of leksem <i>corruption, corruptive, anti-corruption</i> in modern ukrainian legislation	19
P r a d i d Yurii Matronymic surnames (on the material of Ukrainian variants of Christian names)	32

Syntax

R i z n y k Serhii Subject grammar forms in the semantic-syntactic structure of a sentence	44
--	----

Conceptology

B o h o m o l e t s - B a r a s h Oleksandr Representation of the concept of EUROPE in Ukrainian language of the XVI–XVII centuries	54
---	----

Psycholinguistics

G a p c h e n k o Olena Associative potential of anthroponyms in Ukrainian political discourse.....	79
---	----

Computer Linguistics

D a r c h u k Natalia	
Coreference in the poetic works of Lesia Ukrainka.....	93
Information about the autors	116

Кафедра української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника **“Українське мовознавство”**.

“Українське мовознавство” виходить друком із 1973 р. і має статус міжвідомчого наукового збірника, у якому публікуються статті провідних фахівців та молодих дослідників України й зарубіжжя в галузі лінгвістики.

Періодичність випуску – 1 раз на рік.

Матеріали статей редакційна колегія **приймає до 15 квітня поточного року**.

На сторінках **web-сайту “Українського мовознавства”** можна отримати докладну інформацію про журнал, ознайомитися з вимогами до публікації, звернутися до архіву.

Адреса web-сайту “Українського мовознавства”

ukr.movoznavstvo.knu.ua

Адреса для подання матеріалів статей і рецензій

ukr.movoznavstvo@knu.ua

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 1(52)

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 24480-14420 ПР від 08.01.20. Кафедра української мови та прикладної лінгвістики. Головний редактор М. Мозер. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Навчально-науковий інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 95. ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54

Редактор *О. В. Грицаюк*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 7,1. Наклад 100. Зам. № 222-10455
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1ф7.
Підписано до друку 19.10.2022

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет",
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02